

INTERVJU SA ADEM GRABOVCI

Priština: 11 i 13 Decembar, 2015

Trajanje: 209 min.

Prisutni:

1. Adem Grabovci (Intervjuisani)
2. Ermira Krasnići (Vodila intervju)
3. Noar Sahiti (Kamera)

Oral History Kosovo

Simboli komentara u transkriptu :

() – emocionalna komunikacija

{ } – intervjuisani objašnjava gestovima

Ostali simboli u transkriptu:

[] – dodatak tekstu da bi se bolje razumeo

Fusnote su redaktorski dodaci koje daju više informacija o mestima, imenima ili o izrazima

Prvi deo

[Prvi deo intervjuja je isečen iz video snimka: voditeljica intevjua traži od intervjuisanog da kaže kada i gde je rođen, mesto rođenja i, takođe, da kaže nešto o svojoj porodici i svom detinjstvu.]

Adem Grabovci: Ja sam Adem Grabovci, rođen sam u selu Staradran, opština Istok, od roditelja Zize i Azema, odrastao sam... Kada sam imao pet godina otac mi je umro od posledica tortura tadašnjih srpskih vlasti. Odrasli smo uz majku, koja se brinula o meni i braći koja su bila starija od mene, ali i oni su bili relativno mladi kada su preuzeli na sebe brigu o porodici. Ja sam odrastao i vaspitan na selu. Osnovnu školu sam završio u rodnom selu, a srednju školu sam završio u Istoku.

I, zatim sam započeo studentski život, jedan potpunon nov život. Imao sam sreću da sam počeo studije u sasvim novim uslovima, u jednom novom slobodnom duhu. Osim što je sam početak studija bio jedna potpuno nova i posebna faza, imao sam sreću da sam bio student u vreme kada se zbilo Veliko proleće '81-ve, kada su počeli protesti. Na Kosovu je počeo da se javno čuje glas nezadovoljstva građana Republike Kosova, znači glas Albanaca, o stalnom kršenju njihovih prava, od rata pa naovamo. Slobodno možemo reći da je bilo u pitanju ponovna okupacija naših teritorija uz nastavak represije čije su posledice osetile svi građani, sve albanske porodice.

Posledice ovih represija je osetila i moja porodica od rata, posebno od '48-me, vreme koje je poznato kao Inforbiro, kada su zatvarani mnogi Albanci koji su iskazali neposlušnost prema sistemu ili prema novim vlastima, novoj okupaciji. Među tim ustanicima je bio i moj poznati stric, Bajram Meta, koji je doživeo sudbinu mnogih – bio je poslat u čuvenu Popovu kulu. Zajedno sa njim su bili otac, stric, ali i mnogi drugi.

Ermira Krasnići: Koje godine?

Oral History Kosovo

Adem Grabovci: Da, godine '49-te, tu, '48-49-te. Stric je streljan, ali kako mi je rekla majka, porodica nije imala prilike da vidi leš, da vidi telo pokojnika. Porodica je stalno živela u iščekivanju da vidi telo pokojnika i da se porodica barem malo smiri, da se smiri duh porodice. Tako, čitavo vreme, porodica je živela u iščekivanju, živela je u nadi, to iščekivanje je bilo deo sna. To je postalo kasnije...i nadahnuće, prostije rečeno, mi smo vaspitavani u tom duhu da Jugoslavija ne može nikada biti naša majka, ako mogu tako, figurativno, da se izrazim; ona je uvek tretirana kao okupator, kao nasilnik, kao neko ko čini zlo, kao neko ko te slama.

Ali smo imali sreću da je drugi stric bio član albanskih brigada, učesnik u ratu, zbog čega je i odlikovan od strane vlasti Albanije za junaštvo i za ostale zasluge koje je pokazao tokom rata. Ali, mogu slobodno reći da nas je naša majka upoznala sa svim patnjama kroz koje je prolazila naša porodica, kao i mnoge druge porodice. U takvom duhu mi smo odrasli. Vaspitavani smo da istinski poštujemo sebe. I moji prethodnici su nam pomogli u tom smislu. Ali kako porodica koja je od početka proglašena neprijateljem sistema, što se odnosilo i na mnoge druge porodice, normalno je bilo da... bili smo uskraćeni za mnoge stvari ili smo bili isključeni.

Ermira Krasnići: Šta se desilo sa Vašim ocem?

Adem Grabovci: Otac je bio torturisan – o tome nam je najviše pričala majka ali i drugi članovi porodice - što nabolje objašnjava prirodu i težinu tortura kojima su u to vreme bili izloženi Albanci, bilo da je to '48-49-te, nakon uspostavljanja nove vlasti, bilo da je to tokom akcije prikupljanja oružja u periodu Rankovića, godine '54-56-te, i tako redom. Te, '56-te godine, opet su bile na udaru porodice koje su na početku etiketirane kao neprijateljske, hapšene su i neljudski su mučene.

I, postoji nekoliko slučajeva koje ja pamtim, posebno kada su priveli oca i strica nakon oduzimanja oružja, kada su ih toliko mučili da su vraćeni u nesvestnom stanju. Normalno, lečenje je u to vreme i u takvim uslovima bilo otežano: zdrastvo je tada bilo nerazvijeno, a ako se tome doda da se nije smelo, da smo bili uskraćeni za lekarsku pomoć, onda su oni nalazili načina, koristili su primitivne metode za lečenje: zavili bi ih kožom od ovna ili ovce, da bi lečili rane.

Erimira Krasnići: Da li su preživeli ove torture?

Adem Grabovci: Da, preživeli su ove torture, ali su, normalno, posledice ostavile traga, jer nisu uspeli da se potpuno izleče. Godine '65-66-te on se razboleo i umro, dok je stric kao posledicu tortura imao jednu slomljenu nogu, koju je tako vukao do svoje smrti. Tih posledica smo bili uvek svesni i to nam je ostalo uvek u svežem sećanju. Naravno, kao i ostala deca, i mene je interesovalo šta se se događalo, tako da sam stalno pitao članove porodice o tome, ali često puta oni nam nisu do kraja ispričali sve. Kako sam odrastao, ja sam već bio u stanju da razumem mnogo toga, pa su i moja pitanja bila česta i ja sam

Oral History Kosovo

isnistirao kod rodbine da mi ispričaju šta se desilo, šta je porodica pretrpela. To je, normalno, izazvalo i mržnju prema vlastima, ali srećom, to se pretvorilo i u nadahnuće za angažovanje.

Zatim, i drugi stric nam je pričao o ratovima u kojima je učestvovao. Detaljno nam je pričao o tome šta se desilo u Baru i u mnogim drugim mestima, što nas je činilo ponosnim. To nam se činilo kao na filmu, jer mi to nismo doživeli. Nažalost, posle smo mi došli u situaciju da i mi doživimo nešto slično. Sad i ja primećujem da mojoj deci i unucima to što se nama desilo izgleda kao u filmovima. Ipak, to je realnost kroz koju je prolazio naš narod i naša zemlja. Bila su mnogobrojna nastojanja našeg naroda, slobodno mogu reći, kolektivna. I koliko god da su sva ta nastojanja naroda bilaprisutna, i druga strana je činila maksimalne napore da ne bude otpora prema sistemu – propaganda je u to vreme bila veoma razvijena.

I, Tito je u to vreme smatran za spasioca. To je imalo dosta uspeha kod jednog dela građana, pa i kod Albanaca, da se Jugoslavija predstavlja kao spasilac. Jednostavno, da se ona predstavi da je naša majka. S' druge strane jugoslovenski sistem je činio sve da stvori neprijateljska osećanja prema Albaniji, da je Albanija naš neprijatelj, a da je naš prijatelj ili naša majka Jugoslavija. Ja se sećam da sam bio srednjoškolac, da sam bio maturant kada je umro Tito. Ja sam imao slična osećanja otpora kao i neki moji drugovi koji su iz porodica koje su patile pod bivšim sistemom i koji su još dok su bili deca bili tako vaspitavani.

Uz pomoć i nekih profesora, mi smo u to vreme kao gimnazijalci došli u posed nekih tekstova, kao što je "Lahutën e Malsisë"¹, knjigu koju nikad ne zaboravljam, koju nam je dao profesor Sali Kabaši. To nam je služio kao nadahnuće, zatim su tu bile i neke druge knjige. Imali smo i neke novine koje su dolazile iz Albanije: "Bashkimi", "Zëri i Popullit" i druge, koje su nas nadahnjivale, ne u smislu sadržaja, već u smislu materijala i forme. Da, mi smo ih željno čitali. Zatim, i praćenje televizije koje je bilo dozvoljeno je učinilo svoje, to nas je jako nadahnjivalo tako da smo mi vrlo brzo postali svesni našeg položaja. Zatim smo mi počeli ozbiljno da odredimo metode našeg delovanja. U to vreme je umro Tito...

Ermira Krasnići: Je li on umro '81-ve?

Adem Grabovci: '79-80-te. Kada je umro Tito mi smo u velikoj sali gimnazije organizovali ceremonijal sahrane. Mi smo unutra bili izazvani jedan incident da bismo malo pokvarili tu ceremoniju. Preduzeli su neke mere protiv nas, tadašnji direktor gimnazije me je kaznio predisklucenjem. Ali je istina je što kažu da u svakoj nesreći ima i neke sreće: to su bili trenuci koji nisu obeshrabili ljude, naprotiv. To je nas nadahnulo, tu se stvorila veza među nama, - drugovima. Mi smo naše kontakte nastavili i tokom studija, čak i dan-danas međusobno kontaktiramo i sa zadovoljstvom raspravljamo o mnogim pitanjima.

¹ Epski spev, albanskog autora Đerd Fište, inače sveštenika

Oral History Kosovo

Ermira Krasnići: Kako je bilo te '81-ve. Jeste li učestvovali na protestima?

Adem Grabovci: Da, te godine sam bio student i normalno, taj deo...ta forma, ako možemo tako da kažemo, manje ili više, je bio početak ilegalnog delovanja. Događaji '81-te godine su samo produbili jaz i napravili najveći mogući zaokret, što je za mene bila revolucija. I, to je bio početak kraja vladavine Jugoslavije što se posle i dogodilo.

Zatim smo počeli da bolje shvatamo stvari, tako da smo uspotavili kontakte i sa drugim grupama. Naš ideal je bila svetla figura Adem Demaçija i njegove grupe koju su činili: baca² Metuš, Metuš Krasnići, Ramadan Šalja, Nezir Gaši i mnogi drugi koji stvarno zaslužuju poštovanje i koji su nas nadahnjivali, jer su napravili zaokret, doneli su nam '81-vu. Te, '81-ve sam učestvovao na protestima kao običan učesnik, ali sam kasnije u Peći uspeo da učestvujem u organizovanju protesta sa mnogim mojim vršnjacima. U opštini Istok, takođe.

Ermira Krasnići: Koji su bili politički ciljevi? Mislim, oko čega ste se organizovali?

Adem Grabovci: Vidi, na nas je prvo uticala sama prošlost. Jednostavno, to što je doživela porodica je bio početak formiranja mojih ubeđenja, mojih stavova - to je ono što je mene opredelilo. Zatim, tu je kontakt sa mojim kolegama, sa mojim vršnjacima. Najviše, za vreme studija. Na studijama sam počeo da... Normalno, tada počinje vreme sazrevanja, pa drugačije shvataš stvari, samostalno prosuđuješ, raspravljaš o njima. Ali, svakako, i da proceniš situaciju i da preduzmeš mere. I, normalno, mnogi moji vršnjaci su se organizovali, i naš glavni zahtev je bio proglašenje nezavisnosti Republike Kosova. To je bio godinama dominantan zahtev. Posle su se protesti stalno odvijali.

Znamo, te '81-ve je bilo neviđenog pritiska na mlade i na nas protestante, bilo u vidu hapšenja, ubistava, maltretiranja, neljudskih tortura. Ali, apsolutno, bez obzira na represivne mere koje je u to vreme preduzimao tadašnji sistem kako bi zaustavio taj pokret, da smanji nezadovoljstvo, efekat je bio suprotan: nezadovoljstvo je bilo sve veće i to se brzo širilo. Istina je da smo sledeće godine, '82-ge, bili među organizatorima obeležavanja godišnjice protesta. Počeli smo sa bojkotovanjem nastave, što se pokazalo veoma uspešnim. Zatim smo otišli kod studentske menze i na organizovan način smo blokirali ulaz u menzu, što je izazvalo i okupljanje studenata i početak protesta.

Takođe, stalno, i sledećih godina, '82-ge, '83-će i '84-te, smo nastavili sa najrazličitijim akcijama: pisanjem parola, deljenjem propagadnog materijala, kao što su bile novine "Bashkimi", "Zëri i Kosovës", "Rruga e Lirisë" i mnoge druge u to vreme, pored onih koje su dolazile iz Albanije, bilo da se radi o knjigama...

Ermira Krasnići: Koje su parole bile ?

² Bac: obraćanje starijem kao znak poštovanja

Oral History Kosovo

Adem Grabovci: Da, “Kosovo Republika”, i slično; “Želimo da živimo slobodni”, i mnoge druge parole. Zatim smo odredili način organizovanja grupe. Moja obaveza je bila da delujem u regionu Peći, uključujući i Istok, Dečane, Đakovicu i neke druge opštine, obično sa mladima iz regiona. Bila je to izvanredna grupa, među njima i narodni heroj Džemailj Fetahi, koji je bio izuzetni aktivista, iako po godinama veoma mlad, imao je vrlo zrelo razmišljanje.

Sećam se, kad bismo sa Džemailjom i ostalim drugovima diskutovali o raznim akcijama koje treba preduzeti, on je pokazivao veliki entuzijazam i veliku spremnost. To je pokazivao i kada smo delili parole na nivou zemlje i u drugim akcijama; sa Džemailjom smo imali jednu pisanu parolu dugačku više od trista metara, trista osamdeset metara dugačku. Zatim smo bili postavili jedan pano na dalekovodu Peć-Dečane, na putu, što je u ono vreme bila velika smelost. Nakon što smo razdelili letke, bili smo znatiželjni da vidimo kako će reagovati organi reda: izašli smo da vidimo šta radi policija. Konstatacije su bile najrazličitije, jednostavno to je bilo nešto nadljudski. Rekli bi: “Kako su ovako mogli...” jer je rizik bio veliki pošto je taj prostor bio opasan i kome se nije smelo prići... ali mi smo ga ipak tu postavili. Džemailj je bio veoma hrabar.

Zatim, zajedno sa Vehbijom, njegovim rođakom Demom, bratom... i sa mnogim drugima, smo delili materijale u to vreme, koje za nekoga mogu danas da izgledaju nevažnim, ali, slobodno se može reći da je to bilo oružje tog vremena.

Ermira Krasnići: Koje su bile reakcije sistema?

Adem Grabovci: Sistem je postojao, normalno, nisu nas mogli otkriti dugo vremena. Delovali smo u regionu Peći tokom '82-ge i krajem '81-ve; '82-ge, '83-će, do kraja '83-će i na početku '84-te. Tamo su nas i otkrili. Nakon ubistva Redžep Malje i Nuhi Beriše, kao i hapšenja Sejdi Veselija i drugih, deo nas je uhapšen u Peći. Mi smo otkriveni u Peći, ali i pored postojanja direktnih kontakata i zajedničke saradnje nisu uspeli da dokažu direktnu vezu, zahvaljujući odlučnom držanju drugova što je i doprinelo da samo manji broj bude uhapšen. I da nastavim... naš stalni cilj - i pored neljudskih tortura kojima smo bili izloženi - bio je nastavak delovanja. Uvek je bilo ljudi koji bi nastavili delovanje, još odlučnije, još hrabrije. Hapšenja nikad nisu uspela da smanje intenzitet, na protiv, on je bio sve jači.

Postojao je materijal koji je bio podeljen svim ilegalnim aktivistima na kome je pisalo: “Neprijatelj nas može imati u rukama u meri koju mu mi budemo dozvolili”. Znači, to je značilo: imaće nas u rukama onoliko koliko mi budemo otkrili stvari o nama samima i ako se budemo ponašali u skladu :“Uvek mislimo da neprijatelj o nama ne zna ništa,” dok u realnosti on mnogo toga zna (smeje se). Ipak, i pored suočavanja sa neljudskim mučenjima, sa najpokvarenijim sredstvima, mogu slobodno reći da nikad nisu uspeli da u potpunosti prekinu naše aktivnosti. Stalno su osnovane nove grupe koje su nastavile rad.

Oral History Kosovo

Dobra stvar je bila to što je zatvora bilo malo, tako da se nije desilo kao ranije, u vreme Metuš Krasnićija, Adem Demačija i ostalih, kojih je brojčano bilo malo, pa su ih bili raporedili u zatvorima u Požarevcu i Nišu, u tim zloglasnim zatvorima gde ih je bilo malo, po jedan ili dvojica, tako da je bilo otežana komunikacija među njima. Tada je bilo mnogo teže.

Dok u naše vreme, kada smo uhapšeni nakon '81-ve, nije bilo zatvora u kome nije bilo 20 do 30 , pa čak i do 60 političkih zatvorenika, tako da smo unutar zatvora, slobodno mogu reći, vodili jedan organizovan život kao deo otpora.

Ermira Krasnićii: Na koliko godina je glasila sudska odluka? Zbog čega i kako su obrazložili vaše zadržavanje u zatvoru?

Adem Grabovci: Pa, takvi su bili zakoni tog vremena: član 136, tačka 1 i 2, za udruženo neprijateljsko delovanje, zna se. Zatim, član 114 za protivustavno delovanje, i ostalo, za delovanje protiv ustavnog sistema, i tako dalje, i tako dalje – ne sećam se ostalog. Ali to je bilo to: jednostavno smo osuđeni kao organizovana grupa, iako nijednom nisu uspeli da to dokažu uz pomoć saradnika, jer nijedan od...zaista su se stoički držali. Bili su bez izuzetaka nesalomljivi. Vršili su najgora mučenja, najneljudskija, i često puta... čak pamtim jedan slučaj, bio je to veoma težak slučaj, kada su istraživali naše veze sa Prištinom.

Ili, u konkretnijem slučaju, najteže torture smo doživeli kada su tražili direkne veze sa Nezir Gašijem, sa Sadri Tafilijem, a posle i sa Šaban Manajem, poštovani advokat i aktivista koji je tragično ubijen nakon rata, koji je za nas bio vrlo važan, veoma cenjen i mnogo poštovan. Ali nikad nismo priznali da imamo veze sa njima, zahvaljujući i držanju Redžepa Keljmendija, Zenelja Kadrije, Muse Hasanija i mnogih drugih, koji su znali za naše veze, ali nikad ih nisu odali.

Ima jedan interesantan momenat, kada su zbog nečeg drugog bili uhapšeni Nezir Gaši i Džemajlj Gaši: bili su ih izveli na šetalište kada su me ovi iz UDB-e pozvali gore. Kada sam ih ugledao ukočio sam se, osećao sam se mnogo loše jer sam pomislio da su ih uhapsili što bi, normalno, bilo veoma loše. Šetajući, sa rukama na leđima, Nezir Gaši kao iskusan čovek, samo me je pogledao i kao da ništa nije pričao, samo je pomicao usne i rekao: "Budi jak, mi se ne poznajemo!" Za mene, važan je bio samo taj signal, tako da su svi moji drugovi razumeli da je Nezir tu "ali da nas ne poznaje".

Drugi deo

Nakon slučaja sa Nezirom, otišao sam u UDB-u, znači pred radnicima tadašnje jugoslovenske tajne službe. Uglavnom, nažalost, skoro svi su bili Albanci, pričali su albanski, ponašali su se na najgori mogući način. Možda i gore od samih Srba koji su bili... Oni su učestvovali u ispitivanjima, da bi, naravno, pred

Oral History Kosovo

gazdama doklazali svoju lojalnost. Povelili su me u kancelariju Aslana Slamnikua, koji je u to vreme bio šef i gde su takođe bili i Mehmet Ljoci, Ćazim Mazreku, Dželjadin Bećiri i mnogi drugi, uz ostale koji su bili Srbi, naravno. I, povelili su me blizu prozora, tobože slučajno, i kažu: "Da li ga poznaješ?", pažljivo su posmatrali moje reagovanje. Ali, uprkos mojoj mladosti i tome što sam vrlo malo znao o njihovim namerama, jer... Nisam reagovao, nisam dao bilo koji signal koji bi bio sumnjiv. Shvatio sam da su mi poverovali. Nakon toga, slobodno mogu reći, vrlo malo su me pitali o Nezir Gašiju. Ali, to je bio trenutak od velikog značaja. Namera im je bila da otkriju naše veze, da bi posle otkrili način funkcionisanja naše organizacije, a posle, normalno, usledile bi i odgovarajuće kazne - sankcije bi bile mnogo teže. Ali, svi su se, bez izuzetka, hrabro držali; jednostavno nisu odali nikakva imena, niti su priznali svoje aktivnosti. Na osnovu toga i kazne su bile mnogo blaže, manje od šest godina. Držanje mojih saradnika je bitno uticalo na istražni proces kao i na sam procesa suđenja.

Ali, postojali su i drugi momenti koji su bili za mene važni i koje ja neću nikad zaboraviti: kada su te noći...tog dana kada smo sreli Nezira... Uveče su nas obično vodili na ispitavanja, negde posle šest sati, kada bi počelo da se mračni; znali smo da tada počinju torture, jer tokom dana su nastojali da zamaskiraju pravo stanje zbog toga što je bilo prisutno dosta ljudi u njihovim kancelarijama. Povede me zatvorski stražar gore, koga ja oslovljam sa "Baca Hivzija" jer on je, zajedno sa drugim zatvorskim stražarima, Isom, Jahom, Jakupom i mnogim drugima, bio iskren čovek, koji nas je žalio, kome se srce cepalo kada bi video kakve smo torture trpeli. Bilo je slučaj kada su me nosili u ćebet u kancelarije UDB-e u zatvorsku ćeliju. Zatim su nas umivali hladnom vodom, brisali peškirimama kako bi nas vratili u normalno stanje (osmehuje se).

I, još jedan slučaj: jedan zatvorski stražar, majkin ujak, koji je u stvari živeo blizu, tu u komšiluku, brinuo se o meni. Dolazio bi nakon tortura, kada sam bio u nesvesti i počeo bi mi pričati u duhu vremena, što je bilo i normalno: jednostavno me je krivio... Ali, nakon toga on mi je rekao ko je. Od tog vremena on je imao pozitivnu ulogu, tako da su i drugi stražari počeli da nam pomažu, što je znatno olakšalo i komunikaciju su drugovima, tako da su svi bili u toku. To je uticalo da mi budemo prosto nesalomljivi.

I, dođe jednom baca Hivzija i povede me u kancelariju službe UDB-e, uzdahće, prebaci mi ruku preko ramena i reče: "Drži se kao do sada". Tada su jednostavno tražili od nas da im kažemo o našim vezama, o našim drugovima u Prištini ali i o Šaban Manaju, Sadri Tafiljiju i mnogim drugima, naročito o starijim drugovima. Bilo je nedoumica, prosto, da pričam ili da ne pričam. Kad mi je u tom trenutku to rekao, za mene je to značilo ohrabrenje, to mi je dalo neverovatnu snagu, tako da slobodno mogu reći da su me živog odrali, kako kaže narod, ne bih ništa priznao...

I, realno, nakon toga, su me onesvešćenog odveli iz zatvora u Peći u bolnicu, gde sam odležao nekoliko dana. Nakon povratka svesti i nakon oporavka sam vraćen sam opet u zatvor. Ali sam i u zatvoru, u

Oral History Kosovo

bolnici, imao sam nesvakidašnju negu, uživao sam dodatnu pažnju. Nakon povratka u zatvor, moje stanje se ponovo pogoršalo, tako da su me opet prebacili u bolnicu. Smestili su me u posebnu sobu, pre je bila kancelarija. Bili su adaptirali tu kancelariju specijalno za mene, pa su i policiju smestili u bolnicu. Kada smo ušli u tu prostoriju, vezali su mi ruke za krevet {širi ruke}, jer me je direktor zatvora predstavio kao vrlo opasnog čoveka, tako da je policajcima rekao: “Treba da obratite dodatnu pažnju na njega. Nemojte ga vezivati za noge od kreveta, već za onaj drugi deo kreveta. Ako ga budete vezali ovde [za noge od kreveta], ja vam kažem, da će on noge od kreveta staviti na leđa i pobeći.” (smeje se).

I, nakon početnih razgovora koje sam imao sa policajcima, počeli smo normalno da pričamo. Bio je policajac Aguš Beriša, zatim Zek Gojči i nekoliko njih drugih, koji su imali čistu albanasku dušu i sa kojima smo pričali o mnogim stvarima. Na početku, normalno, oni su bili bojažljivi. Nakon nekog vremena, oslobodili su mi jednu ruku, tako da mi je druga ostala vezana. Međutim, kada je on izašao iz sobe, ja sam uspeo uz pomoć nekog tankog drveta da se oslobodim lisica. Sedeo sam na krevetu kada je on ušao: gleda me on, ja odvezan. Rekoh: “Samo sam hteo da ti dokažem da su ove bezvredne. Ako želim da pobeđem, ja ću pobeći, ali ja nisam potreban Švajcarskoj niti Nemačkoj, niti bilo kome, ja sam potreban Kosovu: ovde sam rođen, ovde ću umreti.” Te reči su ostavile utisak na njega, to se videlo, i nakon toga smo uspostavili međusobno poverenje.

Istina je da mi je u tom trenutku Aguš rekao: “Ja imam automatik, ako ti kažeš da si spreman da pobeđeš, ja ću ti se pridružiti da zajedno pobeđemo.” Rekoh mu: “Ne, mi smo potrebni Kosovu i ostaćemo na Kosovu”. Ta atmosfera se prenela i na sestre koje su bile Albanke, ali tu je bio i jedan lekar, Srbin, zaboravio sam mu ime, koji je bio pravi šovinista ali sa humanim osećanjima. I, normalno, po nalogu policije, da bi sakrili tragove, on je u svom izveštaju naveo razlog “trovanje” i time izbegao prave razloge.

To je bio deo koji se odnosio na medicinske sestre. Imao sam njihovu podršku, bio sam se izgubio, imao sam krvarenja tokom ispitivanja i bio sam oslabio preko mere. Bila je jedna medicinska sestra, sestra u godinama, koja je bežala s posla da bi mi kupovala džigerice. Donosila mi je to da jedem, jer one nadoknađuju gubitak krvi i deluju pozitivno. Zatim, postojala je komunikacija, bila je Cuma, pa Zenija koje su imale izuzetan odnos i bile su prava podrška; one su nas silno žalile.

Ermira Krasnići: U bolnici u Prištini?

Adem Grabvovci: U bolnici u Peći. Posle nekoliko dana Cuma se posvađala sa Srbima i obukla se u crveno-crno, da bi manifestovala to... i, to je počelo ba bude problem u bolnici (smeje se). UDB-a je smatrala da me treba izvući odatle jer je postajala opasnost da se to proširi. Sestre su, htele ne hetele, morale da brinu o meni. Nakon toga su prekinuli moj tretman u bolnici i ponovo me vratili u ćeliju, u

Oral History Kosovo

zatvor. Tu sam nastavio tretman, koliko su to zatvorski uslovi dozvoljavali. Dobra stvar je bila da ispitivanja nisu nastavljena u dotadašnjem stilu. Znači, ispitivali su me još jednom, i nakon šest meseci je usledio sudski proces.

Ono što je bilo posebno u svemu tome je da i pored svih tih mučenja i tortura koje su doživeli svi aktivisti, oni su ostali nesalomljivi. Oni su više brinuli... sve su ostavili po strani, njihova briga je bila da li je neko od njih ipak podlegao iskušenjima i obećanjima UDB-e... Bojali smo se da u nekoj formi, neko od njih se pokaje za svoja dela pred sudom, što bi se negativno reflektovalo kod mladih. O tome su drugovi brinuli.

To je, čak, bilo veoma vidljivo kod svih, bez izuzetaka, tako da mi je Džemajl Fetahi preko čuvara poručio: "Traži da idemo kod lekara, kod stomatologa, u isto vreme." Tako su nas poslali kod lekara, te smo tu imali priliku da se sretnemo {spaja kažiprste}. Pričali smo o mnogim stvarima, pitao me je da li je sve u redu. Reče: "Da, mi da se pokajemo ne smemo." Rekoh: "Mi nismo tu da bi se pokajali, Džemajlje." Uхватио me je i zagrlio: "Eh, toje bila moja jedina briga." Rekoh: "Nikada. Mi nastavljamo dalje."

Znači, to je bilo nadahnuće, postojanost i, jednostavno, verovanje da je to naše pravo, da smo mi u pravu. To nas je dovelo dovde. Sudski proces je održan nakon šest meseci, nege sredinom '84-te, da ne navodim tačne datume jer možda grešim, ali mi se čini da je to bilo 26 jula, ako se ne varam. Proces se odvijao tokom čitave nedelje ali niko od optuženih, od naših drugova, nije ni jednom rečju prebacio krivicu na drugoga u pokušaju da odbrani sebe, već čitavo vreme svi su se trudili da na sebe preuzmu odgovornost a da sa drugih skinu odgovornost. To je stvarno bilo veličantveno. Jednostavno, to se videlo i na licima porodica, tako da je briga nestala. Nakon toga smo razgovarali sa porodicama. Brinula ih činjenica da je UDB-a razglasila da su se oni međusobno posvađali, da oni optužuju jedan drugoga a u stvari je bilo suprotno. To se pokazalo u nastavku glavnog pretresa, tokom procesa. Najglasniji je bio Džemajl koji je po svaku cenu hteo da preuzme svu odgovornost na sebe u smislu da on bude osuđen a drugi da se oslobode. Ali to nije imalo...nije vredelo (smeje se), jer je sve bilo unapred predviđeno, naše kazne su već unapred bile određene.

Ali, ipak, to je imalo i pozitivnu stranu, ali je, istovremeno, bilo užasno za službu, koja je s'vemena na vreme, i nakon presude, iako to nije bilo u skladu sa zakonom... Ali, zna se kako su se u to vreme poštovali zakoni u tom sistemu, u tim okolnostima. Ispitivali su nas, pretili. Tu, u sudnici, oni bi pokušali da nas spreče da se zagrlimo, da popričamo jedni s drugima, ali nisu uspeli i pored toga što je bilo mnoštvo policajaca, tu se stvarala velika... (smeje se). Kad su izrečene presude, niko nije obraćao pažnju na to koliko je ko kažnjen, već smo se samo okrenuli i zagrlili jedan drugog, jer smo bili ubeđeni da ćemo takvim ponašanjem naneti udarac službi i policijskim snagama tog doba, ali istovremeno, da će to ohrabriti naše porodice i druge mlade da nastave put, što se i dogodilo.

Oral History Kosovo

Ermira Kransići: Koliko ste godina proveli u zatvoru, na koliko ste bili osuđeni?

Adem Grabovci: Mi smo... Džemajlj je osuđen za... na šest godina, a mi smo osuđeni na po pet godina. Na po pet godina smo osuđeni: ja, Zenel Kadrija, Redžep Kelmendi takođe, sada heroj, i tako redom, na tri, četiri, jednu, tako. Svi smo mi od tada ostali drugovi. Ostali smo drugovi i tokom održavanje kazne. I, u zatvoru u Peći smo iskazali naše nezadovoljstvo na razne načine: barikadama, štrajkovima gladu itd.

U jednom momentu sam bio sam u jednoj sobi: bio sam jedini politički zatvorenik koji je bio sam, dok su svi ostali bili i sa drugim zatvorenicima. Premestili su me u tu sobu, nakon sedam meseci boravka u ćeliji, znači sam. U toj sobi su bili i drugi mladi zatvorenici koji su bili osuđeni za razna dela, sa kojima smo komunicirali; u jednom trenutku smo se zabarakadirali. I, u toj sobi u kojoj sam bio, bili smo... bili su tu zbog raznih dela, trojica ili četvorica su me podržala, solidarizovali su se samnom; i, poveo me je direktor zatvora na ispitivanje, u prisustvu ostalih, takav je bio zakon.

Kaže; “Vidi, Adem Grabovci, za neposlušnost i za loše ponašanje, dajem ti reč da ću te polsati na jedno mesto gde ćeš se uželeći porodice i Kosova,” i slično. Nisam imao što drugo reći osim: “Vidi, gospodine direktore, ja imam pet godina, pošalji me gde hoćeš”, koristim način izražavanja u to vreme, izvinjavam se, “gospodine direktore, gde god me budeš poslao, ja ću odležati tih pet godina pa makar mi guzica bila na žiletima ali nikad se neću predati i nikad neću od vas tražiti milost.” I zaista je on ostvario svoju pretnju; negde u septembru, čini mi se, nakon štrajka, su nas sve rasporedili po zatvorima u Srbiji.

Ujutro su nas izdvojili, ja sam bio jedini iz moje grupe, dok je iz ostalih grupa bilo njih četvoro ili petoro. Bio je, čini mi se Nuhi Uka, zatim Skender Krasnići, i ne znam da li je još neko bio iz Peći. Ali mi smo imali iste stavove iako se nismo poznavali. Bilo je jutro, policija se masovno mobilizovala, rekao bi čovek da se dešava nešto veliko. Bio je to psihološki pritisak. Ali, mi smo počeli da pevamo. Izlazeći iz soba mi smo pevali, nismo brinuli gde nas vode: da li će nas voditi u zatvor u Prištinu, ili u sremski zatvor, ili...nije nas bila briga. Da, mi smo pevali a oni su nam stavljali lisice na ruke. Svi posebno, dvojica po dvojica, sa liscama na rukama. Svima su stavljali po jedan par lisica, meni dva para. Gledaju me oni, pa prsnuše u smeh. Jedan par sa Skendom, drugi par sa Nuhijom.

Kad smo stigli do zatvora u Prištini, kolona se zaustavila i iz nje su izašla trojica mladića koje sam po prvi put video. Sudbina je odredila da zajedno u kolima budem sa Afrim Žitijom. Kada je ušao, Afrim je bio vrlo mlad... i, počesmo zatim da međusobno komuniciramo u vezi sa... tada sam imao na rukama lisice, zatim su skinuli one s kojima sam bio vezan sa Skendom i Nuhijom, pa su me vezali sa Afrimom. I, na početku Afrim je ćutao, ali kasnije smo počeli opet da pričamo, da pitamo jedan drugoga i da se ponašamo slobodnije; zatim smo svi zapevali neku pesmu koja se tada pevala. I, kada smo se približili putu, znači,

Oral History Kosovo

shvatili smo da smo krenuli put Podujeva. Kada smo prolazili pored Afrimovog sela, on baci pogled i reče: “Ovo je moje selo”.

I, sada, mladi tog vremena, puni... ali veseli, ponosni, bez... Rekoh Afrimu: “O, Afrime, brzo ćemo se vratiti i nastaviti tu gde smo stali.” I, nastavili smo da pevamo. Stala su kola i naredili nam da prekinemo sa pesmom ali posle su se oni pomirili s time a mi smo nastavili sa pesmom. Zatim smo se zaustavili, neki su izašli, mislim u Stremu, u Nišu. Mi smo nastavili prema zatvoru u Požarevcu, zajedno sa Afrim Žitijom, Ramadan Avdijom, Iljaz Žitijom i Nuhi Hadrijem. Drugi su nastavili prema ostalim zatvorima u Smederevu i šta ti ja znam kojim mestima.

Zatm, je počeo jedan sasvim novi ambijent. Nakon dugog vremena provedenog u izolaciji, ušli smo u požarevački zatvor; to je bio jedan veoma veliki zatvor i potpuno nov ambijent. Kada su nas izvukli iz kola, mi smo se suočili sa tom širinom, udahnuli smo vazduh slobodno i osećali smo se nekako drugačije, iako smo znali gde se nalazimo. Smestili su nas sve po sobama, jednog po jednoga, i, tako smo počeli život u zatvoru, jedan novi život. Ubrzo smo uspostavili kontakt sa ostalim zatvorenicima dok smo sedeli u kantini, kako se to mesto zvalo. Tu se nalazio paviljon broj pet, paviljon broj četiri je takođe bio tu blizu, tako da smo uspostavili vezu sa Nezir Murtom a i ostali su doznali za nas. Nezir je bio osuđen '81-ve zajedno sa Hidajet Hisenijem, članovima ranijih grupa i nastavnik Afrima, Iljaza i Ramadanija – znači, sada su tu bili nastavnici i njihovi učenici. Uspostavili smo odmah kontakt čim smo sanjali da tu ima političkih zatvorenika. Osetili smo nekakvo olakšanje, jednostavno smo se osećali kao da smo jedna porodica.

Ermira Kransići: Kako ste održavali komunikaciju, jeste li koristili neki poseban jezik sa ostalim uhapšenima?

Adem Grabovci: Da... izveli bi nas u dvorište, jer je tu bio polu-otvoren tretman. Komuniciranje je bilo zabranjeno ali mi smo iskoristili... tu nije bilo neke prepreke, nije bilo zida ili nešto slično. Koristili smo trenutak kada nije bilo policije da bismo međusobno komunicirali. Jedno vreme su nas držali u karantinu, zatim su nas smestili u paviljone. Afrim, čini mi se da je bio u šestom paviljonu. Ja, Iljaz, Ramadan i Nuhija smo bili u paviljonu broj četiri. Znači, tu je bilo i ostalih zatvorenika koji su jednostavno stvorili jedan potpuno drugačiji život. I organizovanje je bilo drugačije.

Ono što smo mi i svaki drugi zatvorenik činili je bilo u cilju da nam vreme lakše prođe, da se lakše suočimo... Bilo je i unutrašnjeg komuniciranja, život koji smo provodili, nastojali smo da se organizujemo, da branimo naše stavove, da se pokažemo da smo nepokolebljivi pred... i, diskutovali smo često o tome da smo u rukama neprijatelja i da ne treba da se predamo i tako je stvarno bilo. Druga stvar je bila to što smo bili mnogo posvećeni čitanju. Mi smo maksimalno koristili biblioteku požarevačkog zatvora.

Ermira Krasnići: Šta ste čitali?

Oral History Kosovo

Adem Grabovci: Pa, bilo je tu različite literature. Čudno, ali tu, u biblioteci požarevačkog zatvora smo nailazili na literaturu koja je vani bila zabranjena. Jer, tu je bilo zatvorenika i ranije i normalno trebalo je da se stvori utisak da je politika sistema takva...da se pred očima sveta prikaže kao tolerantna, sa...

Treći deo

Dok smo bili pod takvim tretmanom, polu-otvorenom, mi smo radili u fabrici šporeta, belih, u "Preporodu", koja je bila veoma poznata. Prvog dana sam se upoznao sa Fadilj Vatom. Čuli smo da je došao neko, koga smo morali neizostavno kontaktirati. I, došao je on, preuzeo inicijativu... prvi je došao u objekat gde smo mi radili, u jedan pogon. Upoznali smo se sa njim, zatim smo pričali i sa Fadiljom, sa Bardul Mahmutijem i sa mnogim drugima, tako da smo stvorili jednu blisku, skoro porodičnu, atmosferu. Ali naš stav prema direktoru zatvora i prema starešinama je bio odbojan, ali ne i prema stražarima, jer smo smatrali da su oni tu kao radnici, da su prisiljeni da rade taj posao, da rade svoj posao i da su i oni žrtve sistema. Ali odbojni prema svim starešinama, da.

Tokom ovog perioda, jednom su nam rekli da imamo pravo na posete, ali pre toga treba da damo listu članova porodice. Drugi nisu imali pravo da nas posećuju. Ja sam u to vreme bio veren. Konsultovao sam se sa nekim drugovima i sa vaspitačem koji je bio odgovoran za naš paviljon i preko koga su išla sva pisma: ja sam zahtevao da se omogući mojoj verenici da me poseti. Reče: "Trebaš... da, to može, ali treba da napišeš jednu molbu." Rekoh: "Izvinite, ali ja ovde nisam ni u crkvi ni u džamiji i nikoga ne molim. Do kraja... ako želite da mi odobrite, u redu, ukoliko ne želite..."{pruža ruku} Bio je to moj odbojan stav u tom momentu, jer su oni imali nameru da nas polako slome i da se mi pokajemo. Naš stav je bio da ih odmah na početku zastavimo i da ne nastavimo dalje. Ali zbog toga smo i trpeli mere.

Odmah, nakon nekog vremena, okolnosti su se promenile, tako da je na nas obraćana veća pažnja. Mi smo smatrani ekstremistima i u zatvoru. Jednom, kada je Afrim imao posetu njegove porodice, mislim da je tog dana bila godišnjica Titove smrti, koja je obeležena sirenama i svaki građanin je trebao da stane gde bi se zatekao da bi mu se na taj način odala počast. Ali Afrim nije stao mirno, te se zakačio sa stražarom i zbog toga su ga odmah poslali u samicu. Isto se desilo i sa Fetah Šemsijom i sa nekim drugim, čijeg se imena ne sećam. Ja sam u tom trenutku bio u šetnji sa Taip Zekom, kada se čula sirena i baca Taip, brat Kadri Zeke, mi reče "Adem baca, šta da radimo: da li odamo počast Titu?" (smeje se) Rekoh: "Kako želiš baca Taip, možemo i to i nastavismo da se međusobno šegačimo, dok su svi ostali zatvorenici stajali mirno. Jedino ja i baca Taip nismo stali, nego smo nastavili da bezbrižno šetamo. Bio je neki Grštak, stražar, koji je počeo da viče, ali mi smo nastavili po svome, neuznemiravajući se.

Oral History Kosovo

Svi zatvorenici su nas gledali u čudu,- kako to da nismo stali. Ali mi smo to svesno učinili u znak protesta i otpora, normalno. Očekivali smo da zatvorski organi odmah preduzmu nešto protiv nas, ali su oni prvo preduzeli protiv Afrima, Fetahua i drugih, koje su odmah poslali u samice, u zatvor, ako mogu tako da kažem, jer je tretman bio polu-slobodan: imao si pravo da se krećeš i da stojiš na čistom vazduhu. Bio je tu i centar za rekreaciju, jedan sportski centar, gde si mogao da se baviš sportom kao i svi zatvorenici, ali si morao i da radiš. Znači, zatvorenici su korišćeni za interese države. Nakon slanja Afrima u ćeliju, bio je tu još Fadilj, čini mi se, Fadilj Vata, pa Fetah Šemsiju; jedan deo nas je u znak solidarnosti sa njima protestovao: obustavili smo rad tako da su protiv nas automatski preduzete mere – poslali su nas u samice koje su se nalazile u podrumu. Maksimalna kazna je bila negde oko 30 dana, a nekoliko nas zatvorenika smo odbili da prihvatimo... Najveća opasnost je bila to što su stražari podržavali jedan drugoga i nastojali su da unesu razdor među nama. Ali, mi nismo dozvolili da se među nama unese bilo kakav razdor i da bilo ko iz uprave zatvora prodre u naše redove.

Mi smo zatim kažnjeni sa 90 dana, znači tri puta po 30 dana u ćeliji. Sa nekim od drugova smo boravili u tim samicama gde je bilo užasno prljavo. Osećao se, takođe, nedostatak vazduha. Imali smo dasku koju smo koristili za spavanje noću, davali su nam prljavu ćebad. I, u jutro, u pet ili šest sati, morali smo ustati. Zatvorili bi vrata ključem, a unutra je bio samo jedan metalni tronožac. Ali, ipak, i to smo prevažili našom strpljivošću... jednostavno to smo prevazišli uz pesmu. Svakako, u zatvoru sam koristio vreme da radim i neke vežbe za fizičko jačanje, to nisam nikad prekidao.

Zatim smo kažnjeni na izolaciju, kako se zvala. Bilo je to, slobodno mogu reći, zatvor u zatvoru. Paviljon broj sedam je bio samo za neposlušne, za one koje prekrše kućni red u zatvoru. Ali tu je bila još jedna procedura namenjena samo albanskim zatvorenicima: odvojili bi jednog zatvorenika Albanca i smestili ga sa četiri – pet ostalih zatvorenika, koji su bili uglavnom Srbi, okoreli kriminalci, čija je dužnost bila da provociraju naše i da im otežavaju život.

Mi smo našim ponašanjem i našim odnosom prema ostalim zatvorenicima, uspeali da uspostavimo dobre odnose i sa Srbima, jer bez obzira na prirodu dela, nas nije interesovalo ko i odakle je. Mi smo imali naše stavove i naš interes je bio da nemamo konflikata, tako da nismo dozvolili, nismo imali konflikte osim u jednom slučaju kada je jedan poznati kriminalac, koji je bio osuđen na dvadeset godina robije zbog ubistva, napao Bajruša Džemajlija. U tom sedmom paviljonu nisi smeo da imaš nikakav metalni predmet, jer je tu bilo kao u istražnom zatvoru. Međutim, Srbima je to bilo dozvoljeno, čak su im takve predmete davali sami čuvari sa ciljem da nas provociraju i da nas napadnu. U ovom slučaju, čoveku koji je napao

Oral History Kosovo

Bajruša je bio dozvoljen i žilet, nakon čega je reagovao Bardul Mahmuti koji je stao na stranu Bajruša i fizički se obračunali sa tim kriminalcem; tu se bila stvorila vrlo teška situacija.

Mi smo bili zatvoreni i koliko god pokušavali da nasilno razvalimo vrata nismo uspjeli, što je bilo strašno jer smo znali da se neko od naših fiziči obračunava sa nekima, uvereni da se neko veliko zlo dešava. Brinuli smo za sudbinu drugih, bojali smo se da neko od naših drugova ne izgubi život, ali srećom na tome se završilo. Zatim su usledile mere, i Bardul Mahmutija i neke druge su premestili u druge zatvore. Mi, koji smo ostali u Požarevcu, odbijali smo da idemo u šetnju. Mi smo ostali tri godine u ćelijama, u sobama za izolaciju a da nismo izašli u šetnju, iako smo imali pravo na šetnju 30 minuta dnevno, kada smo mogli izaći na čist vazduh, ali smo morali da stavimo kape, da nosimo uniformu zatvorenika, da budemo zakopčani, upravo kao vojnici, i da ruke držimo na leđima i tako da se vrtimo trideset minuta.

Mi smo uputili zahtev da nam se odobri šetnja ali bez obaveze da nosimo jakne, kape, jednostavno da se slobodno krećemo. To nam je odbijeno od strane uprave pa smo mi u znak protesta odbili da za tri godine izađemo makar i na jedan minut na čist vazduh, osim, kada su nam jednom mesečno dolazili u posetu članovi porodice, što je nama bilo od velike pomoći i zbog hrane koju su nam donosili. Bilo je određeno da nam mogu doneti četiri kilograma hrane, ali je takođe bila određena i vrsta hrane.

Uspeli smo da programiramo raspored porodičnih poseta, kako se ne bi desilo da svi dođu odjednom, već neko na početku, neko sredinom a neko krajem meseca. Tako smo mi trojica ili četvorica koliko nas je bilo u sobi, sve vreme imali dovoljno hrane. Istovremeno, porodice su nam slale literaturu, knjige različitog sadržaja. Programiranje vremena je bio spas za nas. Imali smo raspored, bili smo disciplinovani. Ujutro smo redovno radili fizičke vežbe, iako nam to nisu dozvoljavali zatvorski organi. Ipak, mi smo koristili tu sredinu i za to. Iako se leti osećao nedostatak vazduha jer smo imali i sa unutrašnje i spoljašnje strane metalne mreže, dok su između bila dva para stakla sa metalnom mrežom. Mi smo obično leti, lomili deo stakla, iako je to bilo strogo zabranjeno, bili smo svesni da mogu protiv nas preduzeti mere. Povukli bi onaj unutrašnji deo, i često puta, kada bi smo tokom dana osetili nedostatak vazduha, mi bi se približili otvoru da udahnemo malo svežeg zraka. Ipak, mi smo zajednički to prevažisli.

Imali smo raspored: nakon doručka došli bi po nas, mi smo čitavo vreme provodili u čitanju. Bili smo planirali vreme za čitanje, da bi posle gašenja svetla raspravljali o pročitanoj. Nakon toga smo imali deo folklor (smje se). To smo obično činili u sobi broj osam, gde sam bio zajedno sa Nezir Murtom i Sami Kurtešijem. Nezir je znao da svira na čifetliji, ali ne na onoj normalnoj, već na nekoj improvizovanoj... zatvorenik se snalazi (smje se). Koristili smo deo pakovanja mleka... pošto bismo popili mleko, pakovanje smo koristili kao glavu čiftelije, dok smo rep napravili od kartona, od kartonskog papira.

Oral History Kosovo

Zamotali bi smo ga dobro i od toga bi napravili rep čiftelije, dok smo kao žice čiftelije koristili lastih od čarapa; vadili smo lastike jedan po jedan i to koristili kao žice od čiftelije. Kao zaslon smo koristili celofan od pakovanja cigareta, tako da je Nezir iz njih izvukao zvuk vrlo sličan zvuku prave čiftelije.

Zatim bismo svirali na čifteliji i pevali jedno pola sata ili dok su nam dozvoljavali. Kada bi oni čuli da mi pevamo nakon gašenja svetla, odmah bi protiv nas preduzimali mere, jer je to bilo strogo zabranjeno. Obično su to bile mere namenjene nama, ali one nisu ostavile na nas ama nimalo ustiska, bilo nam je svejedno da li će nas kazniti ili ne. Za nas je bilo svejedno: bili mi u ćeliji ili u sobi, s tim smo se bili pomirili. Da, čak su se i zatvorski organi i čuvari pomirili s time. Bili su primorani da se s tim pomire jer smo ih mi gledali sa prezirom.

Nastavili smo sa takvim stavom zajedno sa Nezirom dok smo bili u izolaciji. Zatim smo imali novi sukob sa zatvorskim organima kada se desio slučaj u Paraćinu, ubistvo Aziz Keljmendija i hapšenje nekoliko zatvorenika. Zatim je ubijen jedan zatvorenik koji je bio u zatvoru za neko drugo delo, čini mi se da se zvao Ibrahim Kastrati, ako mu nisam zaboravio ime, bio je ubijen u Požarevackom zatvoru, pa su posle proglasili da je izvršio samoubistvo, što nije bila istina. Iz protesta smo napisali jedno pismo koje je sadržavalo teške optužbe za upravu zatvora, ali koje su za nas bile realne. Posle, u znak osвете, došao je direktor zatvora i radi provokacije reče: “Vi ste napisali ovo pismo, da li još stojite iz toga?” Rekosmo: “Da, svakako da stojimo.” Zatim smo mi nastavili i sa drugim optužbama prema upravi, prema sistemu, prema njihovom nezakonitom ponašanju, nakon čega je odmah usledila kazna.

Nakon kazne u zatvoru, kada smo se vratili iz ćelija, direktor zatvora je organizovao oko 40 stražara, koliko smo uspeli da ih prebrojimo i došao kod nas gde smo bili sa Nezirijem, i reče: “Hoćete li izaći u šetnju?” Rekosmo: “Da, mi ćemo izaći u šetnju, slobodni.” “Ustajte, izađite!” Tada smo mi shvatili da su nešto planirali. Samija je bio razvijeniji, a i ja sam bio malo puniji od Nezira, tako da smo strahovali da će napasti Nezira. Ubacili smo Nezira u sredinu i tako izašli na šetalište. Kada smo izašli na šetalište, nismo uopšte bili stavili kape, nismo bili zakopčali jakne a ruke smo ostavili slobodno da vise {pokreće ramena}.

Direktor nam je tri puta zapovedio, kako je i bilo predviđeno: “Ruke iza leđa, ruke iza leđa!” Mi nismo poslušali. Naredio je stražarima da nas napadnu, a mi smo se instiktivno okrenuli prema zidu, leđima prema zidu, dok smo istovremeno ja i Samija postavili Nezira između nas. Srećom po nas, ali i po njih, oni nas nisu fizički napali, samo je izdao naredbu da uđemo unutra, poslali su nas u samicu, realno, na razgovor sa direktorom. Kada smo ušli, on je počeo da nas optužuje, mi smo njega takođe optuživali, on protiv nas, mi protiv njega, pa posle pravo u ćeliju. Kad smo ušli u ćeliju, zavezali su nas ali ne sa liscama, već lancima sa katancem, znači bio je to psihološki rat. Razdvojili su nas u tri odvojene ćelije; više tu nije

Oral History Kosovo

bilo te metalne stolice, pa su nas primorali da se ispružimo. Bilo je tu dvojice stražara, jedan zvani "Gorila" i drugi zvani "Žila", koji su nas pritiskali kolenima na leđa i tražili da ovde {pokazuje zglob ruke} stave lance, koji su nas sprečali da se krećemo i ometali cirkulaciju krvi. Ali mi smo odmah počeli da pevamo- to neću nikad zaboraviti : "Në Dardani bjen ni tupan,"³ počeli smo sa Samijom Kurtešijem da udaramo glavom o zid, da bi dali znak i drugima.

Sad ja nisam znao da li je to Samija ili Nezir. Ali, izgleda da je bio Samija, on je bio odmah do mene, dok je naspram bio Nezir. Mi smo počeli da zviždimo neku melodiju. Kroz prozor bi čekali da čujemo zvižduk jednog, da bi drugi nastavio, i tako redom. Nakon nekog vremena je došao lekar u zatvor. To je bilo čisto zbog psihološkog efekta, jednostavno. Ulazi on uz pratnju stražara i reče: "Šta radiš?" Vidi on mene kako ležim vezan. Rekoh: "Pevam." "Kako?" Obratio sam mu se na srpskom; "Pevam!" (smeje se). Prestravio se: za njega je to bilo toliko neočekovano, da neko u takvom stanju kaže tako nešto; on je bio došao da nas psihički slomi. On je bio poražen, dobio je to što je zaslužio.

Slično ga je snašlo i kod Samije i kod Nezirija, iako se mi nismo bili dogovorili. Tako su nas držali jedno vreme, mi smo štrajkovali, odbijali smo hranu, sve. Nakon nekog vremena su nas izvukli. Jednog dana... čini mi se da je to bilo trećeg dana pozvali su nas kod direktora. Odem ja kod direktora, uđem unutra. On je bio stvarno jedan šovinista koji je učestvovao u procesima, nakon poznatih masakra '60-ih i '70-ih koji su se desili u požarevčkom zatvoru, on je bio sudija koji je osudio Albance na smrt. I, on mi kaže... ja ga nisam ni pozdravio čim sam pokazao naš revolt i naše nezadovoljstvo, koje smo pokazivali u bilo koje vreme i u bilo kojoj mogućoj formi: "Dobro, gospodine Grabovci, kada ćemo se nas dvojica pozdraviti?" Rekoh: "Mi ćemo se pozdraviti preko puške," nisam se setio da treba da mu kažem preko nišana od puške. Stražari su regaovali, jer on je bio njihov nadređeni, ali on samo reče: "Ostavite ga, ne dirajte ga, jer on ima pravo, on je iskren. Ja sam za njega neprijatelj, on je takođe za mene neprijatelj." Reče: "Dobro, ti si kažnjen sa trideset dana u ćeliji." Rekoh: "Da li treba jos nešto drugo da se radi? I to će proći." To ga je iznerviralo: "Izađi napolje!" Onda su me stražari uhvatili i povelili. Ostao mi je u sećanju jedan mladi stražar - mi smo stražare svrstali po tome kako su se ponašali i kao su izgledali: nekoga smo zvali "Glavonja", drugog "Hajduk" – koji je bio arogantan, ali sa nama, političkim zatvorenicima, je bio veoma pažljiv jer mu mi nismo davali povoda. Taj stražar, dok smo silazili stepenicama prema ćeliji u podrumu, uradio je ovako rukom {pruža ruku}. Ja sam pomislio da hoće da me isprovocira ili da me udari tako da sam se naglo okrenuo, a on je na to rekao: "Neka, neka! Stani! Hoću samo da te pitam." Rekoh: "Molim?" Pomislih da je to dobra šansa da i u tim uslovim vršim nekakav vid propagande (osmehuje se). On mi reče: "Nešto mi je nejasno. Zašto se vi, albanski politički zatvorenici, ponašate prema nama stražarima veoma dobro,

³ U Dardaniji se čuje tupan – narodna albanska pesma

Oral History Kosovo

tako da mi sa vama nemamo nikav problem? Dok sa direktorom, komandantom, vaspitačem...” Rekoh: “Vidi, ti si zatvorenik isto kao i ja. Ti si primoran da dođeš ovde da bi izdržavao porodicu. Zbog toga mi te tretiramo jednako, jer, kao i mi, ti si ovde zato što moraš, da zaradiš platu da izdržavaš porodicu, dok on iskorišćava tebe.” Tako smo počeli jedan prilično dug razgovor. Nakon toga, uspotavili smo vrlo interesantan odnos sa ovim “Glavonjom”. Iz jedne krajnosti, od jedne veoma odbojne i indiferentne ličnosti prema nama, on nam je postao blizak u toj meri da nam je donosio knjige, iako su one bile najstrožije zabranjene u ćeliji. Ja sam, posle, počeo na račun toga da se šalim sa ostalima. Oni su mene zadirkivali u smislu: “Što si učinio ‘Glavonji?’”

Da, jos jedan slučaj da objasnim, još jedan veoma važan element koji je vezan za ono što ti reče, za način komuniciranja: znak komuniciranja u samicama je bila “Kosovo Republika” - kucanjem. Stvarali smo zvukove, znači, kao Kosovo Republika.

Ermirë Krasnići: Da li biste mogli da nam to demonstrirate?

Adem Grabovci: {kuca po stolu da bi demonstrirao} (smeje se) “Republika, Ustav, milom ili silom”, to je bio naš identifikacioni znak prepoznavanja da je neko deo nas. Ne ime, već da li je neko politički zatvorenik. Tokom odlaska... Zaboravih jedan veoma važan element: dok sam ja izlazio iz kancelarije Afrim je ulazio, Afrim Žitija. U tom trenutku su se našli tamo gore: Afrim, Sabit Vesel, Halil Seljimi, Imer Hasani, Behadin i neki drugi, oni su ostali tamo gore s njim, u sobama za izolaciju. I, dok sam ja izlazio, on me je gestikulacijom pitao, pitao me je ovaj Fatmir...ovaj Afrim da li sam u štrajku? Uradio je ovo {izvodi mimiku}, da li jedeš hleb? Ja sam samo odmahnuo glavom {odmahuje glavom}. I, sada, iako je čuvar bio tu, on nije shvatio šta se dešava (smeje se). Ali mi smo se razumeli, tako da su i oni započeli štrajk, što je odmah nateralo organe da reaguju, tako da su sve drugove odozgo doveli dole, u ćelije.

Takav je bio naš stvarni život u zatvoru, i koliko god bili u izolaciji, koliko god se trudili da nas izoluju, da spreče našu međusobnu komunikaciju, mi smo, apsolutno, pronalazili forme delovanja i međusobne saradnje. Ipak, sve do našeg izlaska iz zatvora nisu prestali pokušaji da slome otpor zatvorenika, da se oni pokaju. To se u praksi nije desilo, naš stav je bio: ni u kom slučaju. Možda nekome u današnjim okolnostima može izgledati čudno, ali za nas je tada to bilo najnormalnije. Ne, nema zašto da se kajemo. Jer tada je to značilo: ti kažeš da se kaješ, to znači da priznaješ krivicu. Mi smo smatrali, jednostavno, da smo ratni zatočnici, bez obzira što to nismo tražili. I, bili smo uvređeni ukoliko bi nas oslobodili pre vremena, svi smo odslužili kaznu do kraja. Čak, Srbija meni duguje oko tri dana, zadržala me je tri dana duže.

Oral History Kosovo

Interesantno je da pri kraju odsluženja kazne, njihovo ponašanje je postalo mekše, ponašaju se liberalnije da bi popravili utisak, ali kod nas to nije palilo. Mesec dana pre izlaska iz zatvora, '89-te, ja sam bio kažnjen boravkom u ćeliji. Zatim sam morao da boravim još trideset dana u zajedničkoj sobi i tek nakon toga sam izašao. U trenutku kada sam izlazio iz zatvora, pozvao me je radnik tajne službe, ponašajući se ljubazno, dobrodušno, prijateljski: "Šta ćeš raditi u životu?" "Nikad neću zaboraviti", -odgovorio sam mu... Reče: "Šta ćeš sada raditi? Sećaš se našeg poslednjeg razgovora gospodine Grabovci." Rekoh: "Ni manje ni više. "Reč"... rekoh na latiskom: "Reč naroda, reč istine. Nikad se neću odvojiti od mog naroda. Uvek ću biti uz moj narod." (smeje se) Njega je uhvatila nervoza, nije mogao da kontroliše sebe, uputio mi je nekoliko psovki, po običaju. I, tako smo se rastali.

Četvrti deo

Adem Grabovci: Te, '89-te je bio pravi krkljanac, mnogo toga se događalo, ključalo je. Mene su odmah nakon dvadeset dana vratili u zatvor (smeje se).

Ermira Krasnići: Da li možeš da nam navedeš neke detalje, molim vas? Kojim povodom su Vas vratili u zatvor?

Adem Grabovci: Odmah su me vratili, jer kada sam se vratio iz zatvora, tada su, '89-te, bili štrajkovi radnika i ostalo. Boravio sam samo jednu noć nakon dolaska [nakon izlaska iz zatvora]. Bio je to sada savim drugi ambijent, za pet godina sve se promenilo. Sada su tu neki klinci koji su porasli, tokom tih pet godina su se desile velike promene, nisam nikog poznavao. I, normalno, i ambijent se promenio. Sedeo sam malo, onda sam otišao sa nekim drugovima kod radnika fabrike autodelova "Ramiz Sadiku" u Peći. Kada su bili u štrajku, mi smo održali govor u Peći, iz zatvora, govor radnicima (smeje se). Tako je protekao razgovor.

Ermira Krasnići: Kako, opet ste se vratili u zatvor?

Adem Grabovci: Iz Peći smo, zatim, otišli da se sretnemo sa njima. Neki od drugova su došli da me posete, drugi nisu bili u mogućnosti da dođu jer su bili protesti, pa sam ja otišao kod njih. Tu su bili Bardul Mahmuti, Ramadan Avdija, Fadilj Vata, Afrim Žitija i drugi. Otišao sam i uspostavio kontakt sa njima. I, bile su demonstracije u Prištini. Kada... video sam da je tu njih dovoljno, rekoh: "Jel' mogu da se ja povučem, možda je važnije da ja idem u Peć?" Oni su se na početku ustručavali da se slože, jer su znali da sam tek

Oral History Kosovo

izašao iz zatvora i da me sigurno prate, to je bilo normalno. Rekoše: “Normalno da je veoma važno, ali uz uslov da ne budeš na čelu, da se ne eksponiraš.” Ja sam stvarno bio odlučio da ne budem na čelu. Bio sam ubeđen da to možemo i bez mene, ali se desilo suprotno. Morao sam ispred Robne kuće kod... nekakav, bili su neki betonski stubovi... i sada se nalaze u Peći, i, popeo sam se na taj beton. Izmenili smo nekoliko reči na brzinu i tu odmah među masom ljudi počela je intervencija policije. Tu sam se uhvatio u koštac sa policijom, pokušali smo da otmemo pištolj policajcu Maksimu Jašoviću. Izvukao sam mu pištolj iz futrole i ubacio metak u cev, iako je to bilo veoma teško izvesti jer sam bio pao preko njega.

Ali, uhvatio me je odpozadi neki Bljerim Gaši i čini mi se neki Goranac, radnik službe i makli su me odatle. Normalno, policija me je uhapsila. Srećom po mene, ubacili su me u nekakav džip zajedno sa drugim mladićima koji su takođe privedeni. Ja sam nosio neku belu jaknu, pored mene je bio neki mladić koga ne poznajem ni dan danas, a želio bih da ga upoznam. Pitah ga: “ Da zamenimo jakne?” Uzeo sam njegovu crnu jaknu, ja njemu dadoh moju i mi odosmo tamo. Ja sam samo promenio izgled, tako da me niko nije mogao naterati da priznam da sam ja bio taj (smeje se). I onaj s kojim sam se uhvatio u koštac, mnogo kasnije, posmatrao me je veoma pažljivo, ali nije me mogao indentifikovati; na pitanje “Je li on?” on nije bio siguran te nije potvrdio. Tada sam shvatio da sve zavisi od mene, jer se on više neće baviti time. Nakon toga su me osudili na godinu dana.

Ermira Krasnići: Zašto su Vas zatvorili na godinu dana?

Adem Grabovci: Učešće i organizovanje demonstracija, koje su bile kvalifikovane kao neprijateljske, zna se već kakve su sve termine tada koristili. Zatim su organizovali zajednički sudski proces koji je obuhvatao i neke druge mlade i...

Ermira Krasnići: Da li ste tada bili u Peći?

Adem Grabovci: U Peći, bila je to ta godina, celu kaznu sam izdržao u Peći. Bilo je to vreme kada se sve treslo, slobodno mogu reći da je to bilo razaranje struktura. I, raslo je i naše nepoverenje prema albanskim predstavnicima na lokalnom i na republičkom nivou. I, tokom istražnog postupka, uglavnom su bili ovi iz Republike, [ne] ovi iz Federacije - radnici unutrašnjih poslova. Tokom prvog dela bili su prisutni i nekoliko njih sa Kosova: Istref Sadiku, Hamdi Bujupi, Dem Muja, Mehmet Ljoci, Ćazim Mazreku, Dželjadin Bećiri, Mustafa Ljoka , koji su na početku bili vrlo arogantni, vrlo ekstremni ali je tu bilo i dosta Srba. Prvo, odmah nakon što su me priveli, pitali su me za učestvovanje u demonstracijama, a ja im rekoh: “Prvo, vi treba da znate da sam izašao iz zatvora, tako da sam znao da treba da vam se javim.” Bio je nekakvo pravilo tada, da čim izađeš iz zatvora trebao si da se javiš nablížoj policijskoj stanici.

Oral History Kosovo

Ali mi smo još u zatvoru odlučili da ne poštujemo ta pravila, tako da ja nisam ni nameravao da se prijavim kod organa reda. Ipak, ja sam iskoristio trenutak i rekao: “Kod koga?” “Kod tebe?” Upravo kod njega koji me je ispitivao. Rekoh: “Možeš da ih pitaš,” ali tu se stvorila bila takva gužva da se nije znalo ko koga traži. To se tu završilo, ali uveče kada su došli ovi iz Federacije, iz Republike Srbije, onda se nastavilo sa ispitivanjima i sa pritiscima. Rekoh: “Nije istina da sam ja bio,” i opet dovedoše onog policajca, koji je još bio u nedoumici, to sam primetio čim sam ga video kod vrata. Znao sam da sada sve zavisi od mene, tako da sam ja odlučno odbio kao neistinu da sam ja bio, i u nekoj formi to se tu završilo. Ali njihov stav je bio drugačiji, tako su počeli da pažljivo proučavaju moj dosje iz zatvora. Tu su videli moje stavove i stavove čitave grupe u Požarevcu; tu su oni našli opis svih nas i na osnovu toga oni su posle reagovali.

Oni su mi posle citirali jednu moju rečenicu koju sam izgovorio pred radnikom bezbednosti u zatvoru, zaboravio sam mu ime, da ću biti zajedno sa svojim narodom. Rekoše: “Izjavio si...” tako, tako i tako. “Da, bez sumnje da ću ja biti zajedno sa mojim narodom i ne kajem se zbog toga, tako ću da radim, tako ću da delujem.” Tada su počeli da primenjuju mere koje su o to vreme bile uobičajene: ponašali su se kranje nasilno, tako da sam u jednom trenutku pomislio... bilo je to jedne noći, mislim da je to bilo petog dana od početka ispitivanja, sedim za stolom, ruke sam držao ispod stola i razmišljao šta učiniti, jer sam video da oni neće prestati. Rekoh da moram doneti neku odluku, da završim s ovim jednom za svagda: Izvukao sam ruke koje sam držao ispod stola, podigao sam se na noge i lupio njima o sto. Tu se onda stvorila gužva, uhvatili su me, normalno, i zavezali.

I, na mene, tako vezanog, su se onda obrušili. Sutradan sam se našao u bolnici. Ono što je za mene važno i nešto što sam dobro zapamtio, je ponašanje jednog čuvara - neki Sadik iz Strelca, čovek u godinama - ponašao se veoma uljudno, videlo se da sve to teško preživljava. Sećam se takođe, jednog drugog čuvara, koji me je pokrio svojom jaknom, dok sam bio u nesvesti. Kada sam se osvestio počeo sam da se smejem i... on je bio veoma uznemiren zbog mog zdravstvenog stanja. Ja ga pitam: “Šta ti je?” Reče: “Kako šta mi je? Vidiš li šta su ti učinili?” Rekoh: “Vidi, jedan manje, jedan više, ne znači ništa, mi ćemo pobediti.” Pitam ga: “Imaš li dece?” To mi je došlo onako, instiktivno. Reče: “Da, noćas...” kakva slučajnost, te noći mu se rodila kćerka. Reče: “Noćas sam dobio kćerku.” To je značilo noć pre... Rekoh: “Slušaj dobro, iako ja budem umro, tvoja će kćerka, budi siguran, izboriti slobodu.”

Bilo je interesantno to što sam nakon rata... realno nakon rata, jer je rat bio prošao, ovde ću napraviti jednu digresiju. Nakon rata sam video tu devojk, bio sam sa nekoliko prijatelja iz Demokratke partije Kosova u Peći, sa Iljhami Gašijem, Redž Abazijem i mnogim drugima, kada se izdvojio onaj čvar i pozdravio me. Prišla je i jedna devojk, sada već odrasla, bila je student. Pozdravlja mene čvar, pa se

Oral History Kosovo

obraća toj devojci, žao mi je što joj nisam zapamtio ime: “Čerko, ovo je taj čika koji mi je rekao” da ukoliko ja budem umro, ti ćeš živeti u slobodi”. Vidiš, ti si odrasla, student si i živiš u slobodi.”

Bili su ovo vrlo dirljivi trenuci i jednostavno nezaboravni. Ali, taj period, kada su počela ispitivanja, vraćam se na to... Bilo je, primetio sam to nepoverenje ne samo kod tajne službe Srbije i Federacije, već kod naših dželata koji su se poneli prema nama krajnje grubo. Iako su hteli da se pokazuju nad nama, ipak su bili igrali sporednu ulogu. Sve kompetencije je bila preuzela Federacija i Republika Srbija. Znači, bio je to početak velikog sloma koji se tada odvijao i sve ono što smo mi doživeli i na koje ja ne želim da se vraćam... nemam nameru da se na to vraćam, ali istine radi, bila su to vrlo teška vremena, ne samo za pojedinca već i za čitav narod - šta sve nismo doživeli. Ali, s druge strane, bili smo zadovoljni kada smo videli da se cepa... Mi smo ojačali, bili smo hrabriji i u stvari videli smo početak kraja ropstva naše zemlje. I, tada smo videli... slobodno mogu reći da su to bili prvi signali slobode, kao rezultat naših patnji i žrtava koje je naš narod podneo za slobodu.

Zatim je počelo to... nakon odlaska u bolnicu, nije bilo mnogo ispitivanja, jer šta je moglo da se uradi, kada sam bio samo dvadeset i jedan dan na slobodi. Bilo nam je jasno da tada nije bilo prostora da bi se pokrenula neka velika aktivnost. Za razliku od '84-te, za koje vreme, mogu sa zadovoljstvom reći da smo bili dobro organizovani unutar grupe, pa smo dorado radili nezavisno, ali smo saradivali i sa drugim grupama zahvaljujući žrtvama, volji i hrabrosti drugova iz grupe: Džemajl Fetahu, Bljerim Murićiju, Vehbiji, Demi, Miftaru i mnogim drugima. Bilo je to ogromno angažovanje, realizovali smo veliki broj aktivnosti tako da slobodno mogu reći da je u svemu tome, uključujući i deljenje materijala, parola, letaka i ostalog, naša grupa bila najplodnija i najuspešnija. Dok je ovo ostalo samo za jedan čin. Znači, mogli su da me optuže za učestvovanje u... Istina je da se sve desilo u koordinaciji sa drugovima iz Prištine, sa kojima sam bio u požarevačkom zatvoru. I, mogu slobodno reći da zasluga za oživljavanje ilegale, ilegalnog delovanja i jačanja pokreta najviše pripada izlasku iz zatvora Afrim Žitije, Fadil Vate, zatim tu je bio Bardul Mahmuti i ostali drugovi koji su bili u požarevačkom zatvoru. Oni su se od prvog angažovali u pokretu.

Ermira Krasnići: Da li su oni izašli iz zatvora zajedno sa Vama?

Adem Grabovci: Ne, ranije, godinu i nešto pre mene. Ali, uglavnom u roku od dve godine svi smo izašli. U vreme našeg izlaska iz zatvora su počele velike promene u Evropi i u Jugositočnoj Evropi. Pad berlinskog zida je bio veliki preokret i glavni uzrok pada monističkog sistema. Zatim, normalno, tu su bile i naše aktivnosti. Međutim, mogu postojati bilo kakve god okolnosti, ako nemaš načina da to preokreneš u tvoju korist, onda one odu. Ali, sudbina je htela da Afrim, Fadilj, Bardulj, Fahri Fazlija i mnogi drugi su bili na

Oral History Kosovo

čelu pokreta i da su uživali poverenje studenata i širokih narodnih masa, tako da nam je poznato koje su se promene desile.

Tu je, onda, završen taj istražni postupak, zadržali su nas pet ili šest meseci u pritvoru dok nije počeo sudski proces. Sudski proces je bio objedinjen za celu grupu mladih iz Peći, koje ja nisam ni poznao. Oni su mene poznavali po imenu, pa su oni zbog toga bili uznemireni, ali i zbog činjenice da su nas povezali sa Ademom, iako sa Ademom nismo imali nikakav kontakt. Koji je bio njihov njihov cilj? S' pravom oni su to uzeli kao otežavajuću okolnost.

Ali sve to je imalo svoju pozadinu, imalo je svoj cilj. Znači, to je bilo vrlo važno, jer mi nismo mogli da se izjasnimo, što se često događalo, ali isto tako, mnogo toga su bili prinuđeni da priznaju pod torturama, jer mučenja su bila takva da su bili primorani da priznaju i ono što nisu učinili – jer, takvim metodima se koristila tadašnja Služba, znači, UDB-a. Tako smo mi izašli na suđenje. Sam sudski proces je bio veoma interesantan. Te mladiće sam ja zagrlio, iako ih nisam poznao, ali jasno se videlo da imamo zajedničke poglede koje nas zbližavaju.

Ermira Krasnići: Je li to grupa Mirvete Drešaj?

Adem Grabovci: Ne, ovo je druga grupa, bila je nezavisna, učenici uglavnom: Sami Elšani, Ismet Elšani, Bekim Kelmendi i dve devojke, mislim da su i one bile Elšani. Ovi Elšani su na neki način bili i bliži rođaci. Evo, stric, Adem Elšani, sa njime je saradivao i moj stric, kao što sam vam rekao na početku '50-ih godina, bio je likvidiran od strane UDB-e. Ali, bio je takođe i u kontaktu i sa mojim ocem. Osim tih rođaćkih odnosa, oni su međusobno saradivali. To se posle prenelo i na njihove naslednike. I, zato su sada oni uživali međusobno poverenje. Kada je počeo sudski proces, tokom rasprave su počeli sa optužbama koje sam, normalno, i očekivao. Naravno, iskustvo je činilo svoje, sada sam bio mnogo mirniji i, prosto, indiferentniji. Moram reći da smo bili odlučili da ne poštujemo, smatrajući ih neprijateljskim. Mi smo smatrali, realno, da smo zatočnici. Dovedi su tog policajca na glavni pretres. Bio sam malo zdraviji, malo deblji kada sam izašao iz zatvora. Ali tokom istrage sam imao velika krvarenja tako da sam izgubio u težini, mnogo sam oslabio. Bekim i Sami Elšani, Bekim Kelmendi i Sami Eljšani, su bili najmlađi, ali i najrazvijeniji. Sada je bio na redu policajac. Kad ga je sudija upitao, ja sam pocrveneo: "Možeš li da nam kažeš kako se to desilo?" Opisao je kako se to desilo: te je bilo ovako, pa ovako, tačno je opisao ono što se desilo. Stvarno sam mu bio uzeo pištolj, ali na nesreću, dvojica drugih su me uhvatili i sprečili da učinim zadnji akt.

Možda je to bila i sreća u nesreći, jer su tada mere bile veoma oštre. Ali, on me je opisivao kao beskrupuloznog, mnogo ospasnog itd. Sudija: "Možeš li da nam ga pokažeš?" Sada, ja sam se nalazio u

Oral History Kosovo

prvom redu i gledao put Bekima. I, realno, kako ga je on opisao, taj bi trebao da bude Bekim, ili Samija. I on reče: “Ovaj...” “Molim vas, da li možete još jednom da nam tačno kažete koji je?” I on se okrenuo put Samije. Da, Uka Mučaj je bio disciplinovani sluga bivšeg sistema. Sudija: “Molim vas još jednom, koji je?” I on je pokazao u mom pravcu. Tad je reagovala masa prisutnih – oni su bili članovi porodica optuženih koji su pratili suđenje. Ja sam čuo reagovanje mog brata, pali borac, koji me je stalno podržavao. Tu je sudija odlučio da sve prisutne udalji sa pretresa.

Zatim je proces nastavljen a ja sam počeo da se izjašnjavam o optužbama, koje su, normalno, bile deo optužbe. I, to je završeno, mi smo osuđeni. Ja sam osuđen na godinu dana, neki od tih mladih su osuđeni na manje, a neki su potpuno oslobođeni. Ali najbolje od svega je bilo da smo svi oslobođeni, svi mo mogli da se branimo sa slobode. Opet me je sreća pratila, bila je jesen te godine. I, jedan drugi slučaj koji se desio tokom istrage, ali pre nego što su me uhapsili. Ja sam bio veren nakon što su objavili moju veridbu; u stvari ona je objavila veridbu jer sam ja bio uhapšen. Oboje smo bili studenti, bili smo se upoznali i planirali samo da se uzmemo nakon izlaska iz zatvora. Bili smo u Đakovici, imali smo nedelju dana iza sebe, planirali smo da se uzmemo. Dok smo se vraćali iz Đakovice, u autobusu smo čuli jednu pesmu: “Moj Erlina”, čini mi se...”Moj Erlina, uzmi džeferdiju i dođi da sedimo...”, to je došlo instiktivno. I, kada smo bili u zatvoru, tokom istražnog postupka, puštali su tu muziku da bi pokrili buku koja se stvarala u kancelarijama UDB-e, tako da mi je ta muzika ostala u sećanju i stalno me je pratila, tako da mi je postala vrlo draga pesma.

Ali i nakon izlaska iz zatvora, znači na jesen '89-te, pratila me je slična sudbina, opet su se bili zahuktali nemiri. I u toj situaciji ja sam preduzeo inicijativu tako da sam se sreo sa svim grupama, jer su tada već bili oslobođeni Hava [Šalja], Mirvete Drešaj, zatim grupa “Nezavisnost” gde su bili Ibrahim Drešaj i mnogi drugi; zatim Nezir Nikči sa jednom drugom grupom. Pripadnici ovih grupa koje sam ja poznao, a koji su bili učenici u vreme kada sam ja bio uhapšen, održavali su veze sa Džemailj Fetahom, Fahri Berdunajem, Blerim Mučićijem i sa drugima, kao i naše veze sa drugim grupama. Jer naš cilj je bio da naše aktivnosti proširimo na horizontalnom nivou kako bi se što više ljudi priključilo, ali ne da se ... Da se organizujemo u male grupe, koje bi nasatvile rad samostalno, tako da ne padnemo svi. I na našu sreću, nijedan put se nije desilo da svi odjednom padnemo. Oni su nastavili aktivnoti kada sam ja prvi put bio uhapšen. Posle su i oni bili uhapšeni, tako da su pokušali da i nas povezuju sa tom grupom. Kada sam bio u Požarevcu, nekoliko puta su me ispitali, ali nije pokrenut neki novi postupak protiv nas. Ali, srećom, kada smo izašli iz zatvora, izašli su i svi oni. I prvi naš korak je bio reorganizovanje svih grupa. I, mi smo se reorganizovali. Zatim smo počeli učestale akcije.

Ermira Krasnići: Da li je to bila ilegalna organizacija?

Oral History Kosovo

Adem Grabovci: Sve vreme pričam o ilegali. Vodeći je bio Narodni pokret Kosova. Kontakti su bili direktni ili indirektni. Zatim smo kao grupa opet uspostavili kontakte, jer su Ramadan Avdiju i ostali bili oslobođeni. Tako smo počeli naše aktivnosti u regionu Dukadžinija gde smo se najviše fokusirali. Kad su počeli protesti, oni su postali veoma kravai, jer su to bili zadnji trzaji Jugoslovenske federacije. Javno iskazivanje nezadovoljstva je počelo i u Slovenij. U Hrvatskoj isto tako. Normalno, tu su događaji na Kosovu. Samo po sebi se podrazumevalo da mi moramo biti mnogo aktivniji.

Ermira Krasnići: Koji su zahtevi bili na ovim protestima?

Adem Grabovci: Kao uvek, tražili smo da Kosovo bude republika, znači da mi budemo jednaki sa ostalim republikama. Još nismo bili prešli u zadnju fazu, otcepljenje ili tako nešto. Ali, tokom tih događaja, desila su se i ubistva; ubistvo...Dacija, Fatmira čini mi se, Fatmir Uke, Gani Dacija i nekih drugih... Mi bismo se povukli u naše baze, često puta moja kuća koja se nalazila na periferiji Peći je služila kao baza, ili bismo išli kod ujaka Nezir Nikčija, u kuću njegovog ujaka. Koristili smo, zatim, kuću brata od strica Džafera koji nas je stalno i bez rezerve pomagao. Pravili smo planove za aktivnosti za sledeći dan, no često smo išli u druge opštine da organizujemo proteste, na primer u Istoku, tako da smo se podelili u grupe. Često smo delovali u Opštini Dečane, u Peći i Istoku, tako da smo posle počeli sa organizovanjem protesta. Bio je mesec novembar, ili kraj decembra, tu negde, ispred nove godine. Jedne noći smo otišli u moju kuću i tu raspravljali nadugačko i naširoko, jer su demonstracije trajale danima, pa se, naravno, osećao umor kod ljudi.

Peti deo

I, dok smo bili u zatvoru, često puta smo razgovarali o bratoubistvima koja su se dešavala. Bili smo prekupirani sa svime što je bilo zlo, svaka negativna pojava je bila razlog našeg uznemirenja, jer naša želja je bila da našoj zemlji, našem narodu bude što bolje. Ali, kada smo te noći pošli u moju kuću zajedno, Hava Šalja, Ibrahim Drešaj, Lulzim Etemi, bila je i moja nećaka Lulja i moj brat Din koji nas je dočekao. Kao i svake noći, on je bio organizovao sve: bilo je toplo, imalo je šta da se jede. Tokom i posle večere, raspravljali smo o tome šta da radimo. Videli smo da je neophodno da prodremo do masa ali da istovremeno onemogućimo UDB-u da interveniše. I tada je nastala inicijativa, najbolja – početak oprosta krvi.

Oral History Kosovo

Pričajući o tome, Hava mi je navela jedan primer: “Danas sam videla jednog mladića koji je plakao”. Pozvala sam ga: “Dođi, približi se!” A on mi reče: Ja bih želeo da sam sa vama, da marširam sa vama, ja sam sa vama, ali ja sam u zavadi sa komšijom, u strahu sam od krvne osvete. Plašim se da će me neko ubiti, što bi kompromitovalo pokret tako da bi rekli da se Alabanci međusobno ubijaju,” jer je u to vreme važio poziv: “Ko nije sa nama, on je izdajnik”. To je bilo za sve nas vrlo dirljivo.

Zatim smo odlučili da to bude naš zadatak, da to bude naš cilj koji ima svoju humanu stranu, ali koji je bez sumnje bio i bolna rana za naš narod, i zato smo mi odlučili da iskoristimo taj trenutak. Nije to nama bio glavni cilj, da budemo veoma korektni, da budemo iskreni. Mi smo to istakli prve noći kada smo o tome diskutovali. Cilj, humano delo, da, ali je to bio momenat koji bi doneo mnogo širu korist: prvo, da se borimo protiv jedne pojave koja je bila pustila korena u narodu, i koja je bila podsticana od strane okupatora, od tadašnjeg okupatora, da bi uneo razdor među narodom; drugo, bila je to dobra mogućnost da se prodre do širokih masa da bi se, jednostavnije rečeno, pripremili za oružani rat.

Mi smo na početku imali moto, jer je u to vreme bilo, ako nisam zaboravio, 37 žrtava na celom Kosovu, ubijenih, trojica njih u protestima: “Mi ćemo tražiti ruku pomirenja, oprost krvi, u ime Kosova i u ime palih žrtava.” Jer, računali smo, jedan oprost krvi to je kao oživljavanje jednog palog protestanta. Mi smo na početku imali za cilj da pomirimo 37 porodica. Zatim smo to detaljno elaborirali, polako, bez neke velike ceremonije, već vrlo jednostavno. Te noći u gostima su bili i Fljamur Gaši, Serbeze Vokši, Bajram Kurti i drugi, koji su nam se priključili u debati. Ovo smo pitanje razmatrali naširoko i nadugačko. Raspravljali smo o pozitivnim stranama i o tome kako da nastavimo dalje. Tu smo i podelili uloge, svako od nas je dobio neku.

Naš prvi razgovor je bio podela zadataka među članovima grupe. Prvo indentifikacija: jedna grupa je imala zadatak da indentifikuje ljude od uticaja, nekog ko poseduje moralni autoritet i ko zna kako funkcioniše ‘oda’⁴. Indentifikovali smo neke pojedince u regionu Peći i došli smo do zaključka da treba da angažujemo jedan broj uglednih intelektualaca, profesora Univerziteta, ljude iz nauke, ljude iz naroda, koji su u to vreme bili dosta odsečeni.

Prvi sastanak smo planirali da imamo sa Redžep Ćosom koji je bio i naše nadahnuće, a zatim i sa drugima. I kada nam je bilo najteže, on nas je privukao svojim stavovima kojih se držao i u tim teškim vremenima, kao i neki drugi. Zatim, u to vreme je funkcionisao i Savet za zaštitu ljudskih prava, te smo mislili da treba da i njih kontaktiramo; tada je tu bio Zekirja Cana. I tako, jedan, pa drugi, kasnije su nam sugerisali da pozovemo uvaženog profesora Anton Četu, iztraživača i poznavaooca folkloru.

⁴ Oda - gostinska soba kod Albanaca

Oral History Kosovo

Otišli smo i kod profesora Anton Čete, pričali smo, obrazložili smo mu naš cilj. I jednome i drugome smo objasnili koji je naš konačni cilj, jer nije cilj bio samo borba protiv ove pojave, već naš finalni cilj je: priprema za oružani rat. Mi ćemo javno da se borimo protiv ove pojave, tako da ukoliko državne institucije budu protiv nas, onda bi to bila velika kompromitacija Srbije jer je u pitanju humana akcija.

Ali, hvala im, oni na početku nisu shvatili koji je bio naš cilj, tako da su nam dozvolili da slobodno delujemo zajedno za određeno vreme. Tokom razgovora koji smo imali sa profesor Antonom, mi smo obrazložili naš zahtev, tako da nas je on podržao. Ohrabrio nas je u tome da mi prvi počnemo da radimo na tome, da indentifikujemo slučajeve. Zatim nam je predložio da porazgovaramo i sa profesorom Ibrahim Rugovom, što smo i učinili. I on nas je podržao. Zatim smo razgovarali i sa nekolicinom profesora, ali uglavnom ova trojica su bila naš glavni cilj. Pored njih, stalno smo se konsultovali i sa profesorom Muj Rogovom, koji je bio stalno na meti UDB-e - on je bio deo nas, i ima velike zasluge u početnoj fazi oposta krvi.

Zatim smo se ponovo vratili. U Peći smo formirali radne grupe za indentifikovanje slučajeva: gde su, ko je s kim u svadi. U svemu smo se slozili i sa profesor Antonom. On je podržao našu ideju da prvo indentifikujemo slučajeve, zatim da kontaktiramo stranu žrvte, bez znanja porodice prekršioaca. Mi smo bili vrlo pažljivi u pristupu, vodeći računa o simboli, o vremenu i mestu, kako bi našli najprikladniji način da pridemo porodici, da nam početak bude uspešan. Otišli smo u selo Ljumbard, koga smo figurativno povezali sa istoimenom rekam, što je imalo smisla, ali i zbog toga što je porodica Ukaj bila iz tog sela. Tu smo počeli da rešavamo prvi slučaj oprosta krvi.

Bio je to veoma težak slučaj. Prvi slučaj kada je pružena ruka pomirenja se desio u selu Raušić, u opštini Peć, kod jedne velike porodice, gde se bilo desilo višestruko ubistvo kod porodice Bučoli. Pre nas su bili mnogi ljudi, hodže i pomiritelji, ali bez uspeha. Naš odlazak... ta porodica je bila veoma poznata i od velikog uticaja u Dukadiniju, ali je, svakako, bila poznata i po patriotizmu. Mi smo nastojali i u tom pravcu da delujemo, da vidimo njihovu orijentaciju i da procenimo u kojoj meri možemo biti slobodni u toj porodici.

Kada smo po prvi put otišli kod njih, tražili smo ruku pomirenja. Dočekali su nas veoma dobro...na najbolji mogući način. Zatim smo počeli raspravu. Naš zadatak je bio da tokom nedelje indentifikujemo slučajeve, da idemo kod njih da pripremimo teren kako bismo tražili ruku pomirenja. Posle su došli profesor Anton i ostali: Zekerija Cana, Muj Rugova, Muhamet Piraku, Ramiz Keljmendi, Mark Krasnići. Pridružio se i sada pokojni advokat Bajram Keljmendi i mnogi drugi koji su dali svoj doprinos. Mi smo prvu fazu završili bez javnosti i na početku nismo imali nikakvih problema od državnih institucija, policije - tek kada smo izšli na javnu scenu oni su shvatili da im pretila opasnost. Posle su pokušavali da nas ometaju i da nas hapse.

Oral History Kosovo

U vreme kada smo radili na tome da vidimo ko su prijatelji i bliski ljudi porodici Ukaj i porodici iz Raušića, oni su krenuli na nas. Bio sam sa Havom, Ibrahimom, Ljulzimom i Mirvetom - znači, to je bio nukleus Saveta za pomirenje, mi smo bili inicijatori – kad je kod kakaričkog groblja, kako se zvalo to mesto, u pečkoj opštini, na izlasku iz jedne ulice sa zidovima sa obe strane, policija je pokušala da nas uhapsi. Policija nam je preprečila put sa obe strane ulice, ali mi smo srećom preskočili zid groblja i pobjegli.

Nastavili smo dalje. Pružanje ruke pomirenja kod porodice Bučolli bio je veoma dirljiv trenutak i za članove porodice. Mi smo razumeli šta oseća porodica, mi smo razumeli šta je sve doživela porodica. Ali i za nas je bilo veoma dirljivo. Tu smo videli rezultat našeg rada i humanost, i mnoge druge pozitivne fekte. Druga stvar koja nam je mnogo pomogla na našem putu, i koja je postala pravilo je to, da kada bi jedna porodica pružila ruku pomirenja, mi smo njih zvali da idu dalje sa nama kod drugih porodica. Oni su dolazili sa nama da bi poslužili kao primer drugim porodicama. Upravo je to dalo velike rezultate. Predstavnici porodice Bučoli, kada bi dolazili kod drugih porodica, objasnili su ljudima u kojim su uslovima sve živeli, pod kakvim su pritiskom živeli, pre oprosta krvi. Jednostavno, i porodica žrtve i porodica ubice su živele pod pritiskom, živeli su nesigurnim životom: jedna je bila u strahu od krvne osvete, drugoj nije bilo lako da podigne ruku na svog brata.

Analize smo radili svake noći nakon povratka sa terena za svaki slučaj posebno. Skoro u svim slučajevima vlast nas je svojim ponašanjem podstrekivala. U konkretnom slučaju, bio je u pitanju imovinski spor, koji bi se rešio da su tadašnje institucije radile kao treba i ne bi došlo do ubistva. Ali donošena su takva rešenja, koja su jednom dali za pravo jednoj strani, drugi put drugoj, što je i dovelo do krvoprolića. Glavni cilj je bio: razdor među uticajnim porodicama, da bi smanjili njihov uticaj i njihov autoritet u narodu, jednostavno da ne uživaju više autoritet. Mi smo to preneli svim porodicama i nastavili dalje na pomirenju porodica.

Mi smo u rekordnom roku uspeli da rešimo 16 slučajeva, što je prevazišlo sva naša očekivanja, i to samo u zoni Dukadžinija; zatim su počeli da i mediji ovo da objavljuju i time su nam mnogo pomogli u to vreme.

Ermira Krasnići: Koje su novine tada postojale?

Adem Grabovci: Bila je “Rilindja”, bio je “RTP”, ali su počeli i strani mediji da učestvuju. Preko Saveta za zaštitu ljudskih prava došle su mnoge delegacije koje su nam se pridružile, jer je naše angažovanje ostavilo utisak na njih. Posle nam se pridružio i kler. Jedan izuzetno veliki doprinos su dale hodže i sveštenici: oni su otvorili vrata crkava i džamija za nas i one su postale naše kuće. Sa nama je bio i hodža i sveštenik, mi smo s’njima išli na oprost krvi. Bila je to poruka svetu da ovo predstavlja zajedničko zlo. Bila je to poruka suživota, direktna, suživota različitih vera, da se mi međusobno poštujemo: i katolici i mulsimani. I, kada su zajednički interesi u pitanju, onda smo mi jedno. To je bio jedan primer i

Oral History Kosovo

nepredviđen uspeh sa naše strane, upućivanje poruke demokratskom društvu. Bili su tu, u to vreme, razni predstavnici, kao što je i senator iz Belgije Vili Kupers, koji je došao i učestvovao u toj akciji.

Ermira Krasnići: Da li ste imali neku veću ceremoniju u to vreme, za koju se zna?

Adem Grabovci: Da, prva faza se odvijala po odama, oprost je bio pojedinačan. Ali, vremenom, mi smo uspeli da tokom nedelje organizujemo pomirenja i bez profesora Antona. Tokom nedelje smo uspeli da rešimo sedam, osam ili čak dvanaest slučajeva. Jer, mi nismo želeli da maltretiramo profesora Antona, osim kada bi smo naišli na neki težak slučaj, onda profesor Anton bi bez oklevanja došao zajedno sa nama. I u kasnim noćnim satima profesor Anton i ostali su bili zajedno sa nama da nas podrže. Ujedinili smo se: intelektualci, studenti i svi slojevi su se ujedinili sa narodom. Zatim, mi smo smatrali da je neophodno i korisno da organizujemo masovna pomirenja, što je dovelo do toga da se organizuju ceremonije na kojima je učestvovalo na stotine i hiljade građana, i na kojima su objavljene na desetine oprosta krvi, oprosta svađa, ranjavanja i dr.

Navešću nešto posebno što se desilo nakon prvih dana, negde nakon deset ili 15 dana, kada smo uspeli već da rešimo više od 30 slučajeva: jedan starac, koji je radio na pomirenjima u Ljugu i Baranit, u jednoj od nam se obratio: “Ja vas pitam, šta ima tu što čini vašu akciju uspešnom?” I mi počesmo da objašnjavamo da se radi o humanosti, da je situacija takva, ne ovo, ne ono. On reče: “Nije to, ja ću vam reći. Desilo se da smo jednom boravili u jednoj porodici 41 dan, takav je onda bio red. Sledećeg, 42-og dana je trebao da se objavi oprost krvi, takav je bio običaj. Tu smo jeli, pili, nismo izlazili, razgovor se nije prekidao. Kada smo stigli do 42-og dana, što je bilo finale, tada je trebalo da se pruži ruka pomirenja, da se oprosti krv, a ja sam morao da se zakunem da ja tu nemam nikakvog interesa i da smo došli u božje ime, samo iz humanosti. Ali u trenutku kada sam trebao da se zakunem po treći put, setio sam se da nam je ubica stavio u džep dve ili tri lire. Ruka mi se ukočila a usta zatvorila. Nisam mogao da se zakunem i oni nisu dali oprost krvi. A ja vama kažem, kao otac: nastavite, jer će biti uspešni dok su vam džepovi prazni. Sa praznim džepovima vi ćete ići napred. Mi smo bili sa punim džepovima, zato nismo mogli da imamo uspeha, jer smo imali neki lični interes, neku korist. Vi ovo činite zbog nacionalnog interesa, zbog državnih interesa, za oslobođenje zemlje.”

I, tako smo nastavili. Imamo najrazličitije slučajeve. Bilo je slučajeva kada su bila dva ili više oprosta krvi. Bio je jedan veoma osetljiv slučaj u porodici Demaj, u opštini Klina, kod profesora Marjan Demaja, koji je pružio ruku pomirenja i oprost krvi braće koje su bili ubijeni. Zatim su tu bili i ostali slučajevi, kada... jedan slučaj mi je posebno ostao u sećanju, takođe u jednom selu u Ljugu i Baranit, u porodici Šaljaj. Čim smo stigli, pokušali smo na vrata i ušli, jer, već sva vrata su nam bila otvorena: u jednoj ili drugoj formi, svi su očekivali da ćemo jednog dana doći.

Oral History Kosovo

I, izade majka ubijenog, izgubila je vrlo mladog sina, imao je 17-18 godina i obratila nam se rečima: "Dođite golubovi majkini, jer vas je majka čekala danima." Uvela nas je u sobu, počeli smo razgovor. Tokom razgovora, ustala je i prinela nam je nešto: "Pre nego vam pružim ruku pomirenja, ja ću vam dati majicu, džemper koji je nosio u trenutku kada je ubijen - sa orlom." Bile su tu dve rupe. Bio je to veoma težak trenutak. Drugo, pozvala je svu decu i rekla: "Za Kosovo ću dati i sinove koji su živi." Na kraju je pružila ruku pomirenja. Bili su to stvarno dirljivi i nezaboravni trenuci za sve nas. I, stvarno, njeni sinovi su posle bili naši saborci u ratu. Njeni sinovi su veoma zaslužni za stvaranje i organizovanje Oslobođilačke vojske Kosova.

Bilo je i takvih slučajeva kada nam je porodica predala metke koje je čuvala za ubicu: prvo su nam predali šarzer sa mecima koje su bili čuvali: "Prvo vam ovo dajemo," zatim su pružili ruku pomirenja. Ovakva atmosfera je imala odjek širom Kosova. Masovnost je bila... obuhvatila je sve albanske krajeve: znači, i u Crnoj Gori, u Makedoniji, i u Preševu, Bujanovcu i Medveđi, gde smo i osnovali Savete za pomirenje.

Sećam se da nas je nakon nekog vremena policija počela da proganja; razgovarajući o tome, mi koji smo činili jezgro pokreta...on je već... mi smo shvatili da nas prate. Tražili su Havu, tražili su Mirvetu, mene, Ibrahima, Ljuljizma i mnoge druge. Ali, uglavnom, u svim krajevima Kosova su se bili organizovali. Na početku, jezgro su činili politički zatvorenici. Oni su radili vrlo predano i disciplinovano. Skoro u svakom naselju ili selu smo imali organizovanu grupu, dok smo mi koordinisali poslove na nivou zemlje.

Naše uobičajene analize su pokazale da postoji opasnost da nas uhapsu. To smo rekli i na jednom sastanku kome su prisustvovali Anton Četa i mnogi drugi, čak smo istakli da to može biti i korisno: "Ako nas i uhapsu, to može biti od koristi." Profesor Anton reče: "Kako to može biti od koristi? Privešće i maltretirati vas, sve." Rekosmo: "Mi smo već doživeli te torture, profesore Antone." Upada Zekirjaja: "Antone, ja sam uzeo jedno uverenje koje pokazuje njegovo stanje," on je bio uzeo lekarsko uverenje iz mog dosijea gde su bile navedene povrede koje su izazvale krvarenje kroz uši, nos i tako redom. Rekoh: "U ovom trenutku, profesore, vredi, jer naša akcija će biti vrlo uspešna i pozitivna, jer će izazvati još veći revolt građana Kosova, Albanaca. Videćete da je UDB-a stvarno zainteresovana da mi budemo međusobno zavađeni." Njih dvojica ostadoše zatečeni: "I ovo se može desiti? Znači, vi ste spremni da i ovu žrtvu prihvatite?" Iako, pravo rečeno, mi to nismo rekli sa određenim ciljem, ali smo bili ubeđeni da ukoliko bude neko od nas uhapšen, to će pozitivno uticati na masovnosti naseg Pokreta. I mi smo bili spremni na bilo koju žrtvu.

Tada smo odlučili da grupu predstavljaju Redžep Kelmendi, Redžep Fetahu i mnogi drugi koji su tu bili, a da mi pređemo u druge zone: neko u Orahovac, neko u Prizren, Suvu Reku, neko u Drenicu i tako smo počeli masovizaciju.

Oral History Kosovo

Ermira Krasnići: Kako ste indentifikovali ljude?

Adem Grabovci: Preko Saveta za pomirenje koji je osnovao svako u svom mestu: ukratko, svugde gde je bilo političkih zatvorenika, koji su se međusobno poznavali i koji su imali međusobno poverenje. Zatim, tu je bio Studentski pokret sa kojim smo se ujedinili. Oni su nam dali bezrezervnu podršku. Zatim su preuzeli na sebe obavezu da svako od njih uključi nekog drugog, tako da smo se svi angažovali.

I tako, nastavili smo naše aktivnosti sve do najvećeg skupa pomirenja koji je do tada održan; mi smo do tada imali skupove gotovo u svim mestima. Održano je nekoliko velikih skupova, a u Bubavecu jedan od najvećih. Hodža je bio naš veliki pobornik, Kokruku, zatim i mnoge druge hodže: u đakovačkom Novoselu, svakako; takođe, u crkvi u Zlokućanu, opština Klina. On ima i velike zasluge za održavanje velikih skupova i u drugim mestima, u Prištini- u svim mestima.

Kulminacija je dostignuta na skupu kod Verat e Lukes, jedno istorijsko mesto koje nije slučajno izabrano, jer je tu bio i Hadži Zeka⁵ u vreme sklapanja međualbankog pakta, tu je data besa⁶ i tu je došlo do pomirenja pre početka rata. I mi smo hteli da uputimo jednu poruku. Upravo je simbolika govorila za sebe. Pretpostavlja se da je skupu kod Verat e Lukes bilo negde oko osamsto hiljada ljudi iz svih krajeva Kosova.

Ermira Krasnići: Da li nam možete navesti više detalja o toj ceremoniji, da nam objasnite kako se to odvijalo?

Adem Grabovci: Prvo, mi smo otišli do Verat e Lukes; u Dečanima je bio Savet za pomirenje, koji je funkcionisao i koga je vodio jedan poznati aktivista, jedan veoma zaslužan čovek, Jašar Salihi. Mi smo zajedno sa aktivistima u opštini Dečane i sa Jašarom izabrali mesto. Izabrali smo jednu ledinu koja je imala dosta otpadaka i peska. Počeli smo akciju čišćenja i pripreme terena. Takođe smo podelili uloge. Jedan veliki doprinos je dao i Sali Cacaj, fotograf iz Peći, koji je sa nama bio od prvog dana, i koji je svojim fotografijama, koje je slao medijima, mnogo uticao na masovnosti ovog Pokreta. I kod Verat e Lukes je bio mnogo aktivan, zajedno sa Jašarom i drugima, tako da je dosta doprineo tome da taj skup bude veličanstven.

Bilo nas je strah, normalno, od prisustva tako velikog broja ljudi. Normalno je, iskreno, jer nismo bili predvideli da će to biti toliko masovno. Znali smo da će biti dosta učesnika, jer smo bili pripremili jedan veliki broj pomirenja, oprosta, ali nismo predvideli tako veliku masu ljudi. Isto tako, važno je istaći da je tokom pripreme terena, mi smo kao jezgro Inicijativnog saveta bili pozivani svugde. Često puta su skupovi

⁵ Albanski nacionalni junak

⁶ Zadana reč kod Albanaca

Oral History Kosovo

bili uslovljeni našim prisustvom, našim učestvovanjem u procesu: "Tražimo da dođu..." ponekad i poimenično, ali obično su tražili da "dođe inicijativni savet". I, nismo se ustručavali, išli smo bez oklevanja.

Šesti deo

Stalno smo učestvovali, stalno smo mobilizovali, ljudi su se javljali dobrovoljno da bagerima poravnaju i prilagode teren. Skoro svi mi iz uže grupe smo bili bivši osuđenici. I, koja slučajnost, sve nas je osudio sudija Uk Muća, koji je bio iz tog sela. I, došao je neko, nisam siguran je li bio Salih ili neko drugi, i kaže: "Uk Muća traži da se sretne sa vama, ukoliko vi dozvolite." Mi mu rekosmo: "Mi, privatno nemamo ništa protiv Uk Muće. I tada smo mu jasno rekli, to mu kažemo i sada: naše angažovanje je u korist oslobođenja zemlje. Znači, ako je shvatio svoje greške i želi da pređe na našu stranu, na stranu naroda, slobodno neka dođe i neka da svoj doprinos." I, on dođe, osećao se kao krivac, što je bilo normalno. Mi smo se sreli s'njime, malo popričali, pa smo nastavili sa poslom.

Svakodnevno smo se sastajali, pričali i delili uloge i odgovornosti. Najdekvatniji čovek za nas za vođenje skupa je bio Jašar Salih. I, Jašar Salih, zajedno sa Havom su vodili stvar. Mi ostali smo se bavili organizacionim poslovima, što je bila velika stvar, jer je bilo puno policajaca, koji su se maksimalno trudili da ometaju učešće, što je bilo i prirodno. Ali bilo je nemoguće sprečiti miting, jer ljudi su navali sa svih strana; dolazili su i sporednim putevima. I, tu su stigli. Kulminacija je dostignuta kada je pružena ruka pomirenja, kada su se ljudi direktno iz mase dobrovoljno javljali, jer mi nismo bili još stigli da ih posetimo, a oni su došli, izašli bi iz mase i dobrovoljno su pružili ruku pomirenja. To je dalo tu dodatnu snagu tom skupu, to je ojačalo naš Pokret za oprost krvi.

Nakon tog skupa, bilo je pokušaja da se ljudi uhapsu. Ja i Mirvete Drešaj smo morali ići u Makedoniju, jer se tamo održavao jedan skup. Kada su nas pozvali tamošnji saveti, tamo su bili već održani skupovi u Tetovu, Kičevu, Gostivaru. Ali, i mi smo hteli malo da se sklonimo sa teritorije Kosova, da budemo manje приметni. Otišli smo u Čegrane, opština Gostivar, tamo se održavao jedan veličantsven skup na kome je došlo do višestrukog pomirenja. U poslednjem trenutku smo izbegli hapšenje jer su domaćini na vreme приметili šta se sprema, pa su nas povukli i zakamuflirali odećom. Tako smo izbegli hapšenje. Saveti za oprost su bili osnovani i u zapadnim zemljama, sve do Amerike, i njihov je doprinos bio ogroman.

Tokom organizacije skupova, jedno vreme su nam stizale pretnje u smislu hapšenja, da nas spreče u radu. Ali ono što je važno istaći za nastavak našeg rada je, uprkos tome što su se neki povukli, profesor Anton i profesor Cana nisu se nijednom odvojili od nas. Sećam se da smo zajedno sa profesor Canom kod Verat e Lukes, pošto je došla policija, blindirana kola i veliki broj policajaca su pošli prema masi želeći da uđu, ja, profesor Cana i nekoliko mladića, među njima i Džemajl Fetahu, smo stali pred blindiranim kolima. Znači,

Oral History Kosovo

profesor Cana se nalazio među nama, nikad se nije odvajao. Prednji do tenka, blindiranih kola, se zaustavio tik ispred nas. Mi smo bili odlučili da se ne povučemo – mogli su proći samo preko naših tela. Tu je profesor Zekirja reagovao direktno i veoma oštro. Zatim, mi smo pozvali masu da se smiri i tako izbegli katastrofu koja se mogla desiti, moglo je biti mnogo ubijenih.

Profesor Anton i profesor Zekirja imaju velike zasluge za masovnost Pokreta za oprost krvi. Bili su jednostavni ljudi, to mogu slobodno reći, bili su sjedinjeni sa nama. Bili su spremni na svaku žrtvu zajedno sa nama. Mnogo puta profesor Anton nam se obraćao rečima podrške. Kad bi čuo kako se mi obraćamo medijima i kako ne ističemo sebe, on bi pitao zašto to ne kažete. Mi smo mu objašnjavali da postoji jedno pravilo, da niko od nas nema prava da kaže: “Mi smo to uradili!” tako da bismo nastavili : “Profesore, ovo je studentski pokret, pokret mladih. Mi ne zelimo da podstičemo strasti, da se neko oseća manje zaslužnim od drugog. Svi smo zaslužni. Naš cilj je da uspemo, tako da ukoliko mi sada počnemo da se busimo u prsa, da smo mi ti koji smo prvi ovo započeli, onda bismo mogli da izazovemo nezadovoljstvo i teško bismo mogli održati ovu atmosferu.”

Profesor Anton nam je pričao o ulozi pojedinca. Mi smo mu rekli: “Mi imamo vas.” On reče: “Ja sam star. Ova zamlja ima potrebe za novim licima, za nove ličnosti.” Mi: “Ima vremena za njih, profesore.” Profesor Anton je stalno ponavljao: “Ja se osećam mnogo srećnim među mladima. Ovo je inicijativa studentske omladine iz Peći i političkih zatvorenika” - to je navodio veoma jasno- “i svi mi njih podržavamo.” To je imalo uticaja, tako da su se duhovi smirili, ali to nam je i dalo snage, ne samo nama, već i čitavoj studentskoj omladini i građanima Kosova.

Tim rečima i takvom iskrenošću profesora Antona uspeći smo da naš Pokret pretvorimo u svenarodni pokret. Ima dosta tih događaja koji dokazuju kako se tada radilo: održavao se jedan veliki skup u Rugovu, u Peći, kada je trebalo da dođe do pomirenja velikog broja porodica; kada smo bili obavesteni da nam je policija preprečila sve puteve, profesor Zekirja Cana nas je uveo u svoja kola i sam vozio pravo do mesta gde je trebao da se skup održi. On se nije uopšte obazirao na policiju, nije se obazirao na nju, niti je zazirao od opasnosti, tako da smo zajedno stigli na dogovoreno mesto gde se održavao skup.

Imamo i mnoge uspomene na profesor Antona. Obično, on je folklor poznao veoma dobro. Njegovo poznavanje uzrečica i izreka je bilo nesvakidašnje. Ali mi smo bili malo rezervisani, mi grupa iz Peći. Bio je veoma slobodan u odnosima sa Savetom iz Đakovice. I, jednom, drugovi iz Đakovice su rekli... Bili smo organizovali neku sedeljku, nakon skupa u Smoljicama, negde u okolini Đakovice, koji je bio, takođe, masovan skup. Mnogi aktivisti kao što su Šefćet Vokši, Miradija Murići, Suljeiman Ljoka, Iljir Bitići i mnogi drugi su nas pozvali: “Dodite noćas da vidite kako dobro mi prolazimo sa profesor Antonom, jer vi poznajete samo jednu stranu profesora Antona.” Mi smo stigli tamo, ali profesor Anton nas nije primetio, tako da kad su počele šale i priče, mi smo tu videli jednu drugu atmosferu, jednog drugačijeg Antona:“O

Oral History Kosovo

bo, bo, pa vi ste ovde?” reče on, kad nas je primetio. Stvarno se stvorila jedna atmosfera u kojoj se profesor Anton predstavio kao veoma neposredna ličnost.

Često puta smo išli sa profesorom po selima ili po pojedinim kućama; tako da je bilo slučajeva kada smo po nekoliko puta išli jednoj te istoj porodici, tako da smo kod jedne porodice išli čak 72 puta dok nam nisu pružili ruku pomirenja, dok nisu oprostili krv. Zatim bismo uzimali hranu i kolima krenuli dalje. Kad se nakon vremena profesor navikao na naša pravila, reče: “Ja sam sa velikim zadovoljstvom prihvatio vaša pravila i ja se osećam kao deo vas.” Osim što je bio profesor, veoma dobar vaspitač, on je bio i drug, čovek koji se znao prilagoditi svim uzrastima.

Zatim, na čitav ovaj proces su znatno uticali profesori Anton i Zekirja Cana, ali i neki drugi, kao i predstavnici međunarodnih medija kojih je bilo mnogo i koji su pratili naše aktivnosti, jer je naš Pokret postao veoma interesantan i masovan. Sve je interesovalo šta se zapravo događa. Ali, sa nama je već tada bio i veliki naučnik, profesor Anton. Sa sobom smo imali i istoričara Zekirja Canu; bili su tu još Muhamet Piraku, Muj Rugova i Agim Vinca, i mnogi drugi profesori koji su nam stvarno pomogli plasirajući informacije u celom celom svetu. I ovo dokazuje koliko je Pokret za oprost krvi uticao na mnoge segmente.

Takođe, što je bilo veoma važno: kako je vreme prolazilo i Pokret postao sve masovniji, a ljudi s kojima smo tu radili su bili ljudi od poverenja, kao što su bili Džemajlj, Skender Čeku i mnogi drugi, počeli smo da razmišljamo i o nekom novom vidu organizovanja. Jer, tokom angažovanja u Pokretu, preko dana smo imali problema, ali smo se u noćnim časovima slobodno kretali. Iako je jedno vreme bio proglašen policijski čas, mi smo se ipak kretali i nigde nismo nailazili na policiju. Mi smo znali da kažemo da je noć naša, a da je dan za policiju, tako da smo se radije kretali noću nego danju. Ali, osećala se potreba da se sve to podigne na jedan viši stepen. I to smo istakli tokom razgovora u Narodnom pokretu, jer na kraju krajeva, iza nas je stajao Narodni pokret, i mi smo svi bili deo Narodnog pokreta.

Ermira Krasnići: Kojih godina se to odvijalo?

Adem Grabovci: Da, bila je to godina pomirenja; mi smo proglasili, mi smo doneli odluku da godina 1990 bude godina pomirenja. Na kraju '90-te, mi smo se našli pred drugim aktivnostima. Mi smo znali da treba masu zadržati u tom mobilnom stanju uz jedno novo organizovanje, da bi zadržali narod jedinstvenim, da uspostavimo nove mostove prijateljstva, saradnje i zbližavanja. Pronašli smo novi vid solidarnosti, jer smo bili svesni da su te, '90-te, zatvorene sve naše institucije. I, mi samo sprovodili metodu, jednu novu akciju koja se zvala: “Porodica pomaže porodicu”. Cilj je bio uspostavljanje novih mostova saradnje, stvaranje novih prijateljstava koja će nam kasnije mnogo poslužiti. Jedna porodica iz Peći je imala obavezu da pomogne jednu porodicu iz Šalje u Bajgori, recimo, u okolini Mitrovice, ili oni iz Mitrovice u Peći. I, na taj

Oral History Kosovo

način sva mesta smo međusobno povezali. Tako su stvoreni mostovi saradnje dok smo uspeali da održimo pažnju naroda i da ga mobilishemo, da očuvamo to jedinstvo.

Zatim, druga aktivnost koja je vrlo pažljivo smišljena: indentifikovanje pojedinaca koji bi bili spremni za dalje delovanje, za krajnju akciju. Jer, videlo se da oružani rat nema alternativu. I, mi smo organizovali stražu po selima. Mislili smo da treba da imamo nekakav mehanizam za regrutaciju, da ga tako uslovno nazovem, što bi posle omogućilo stvaranje oružanih jedinica ili oružanih grupa. Jedan od mladića koji je direktno za to bio odgovoran je bio narodni heroj Džemalj Fetahi, koji je imao podršku Skender Čekua.

Bio je tu Isa Baljaj i nekoliko mladića iz opštine Peć. Oni su imali pravo da izvrše regrutaciju i da formiraju grupe, kao i da koordinišu njihov rad. Imali smo nekoliko sastanaka u... obično smo koristili jedno selo u kome smo se osećali najsigurnije, u Radavcu kod Peći. Obično smo koristili mejtep⁷, mesto koje je koristilo svima; znači hodža nam je to omogućio, ali i u odama porodice Bajraktari, Đuraj, Eljezaj i u nekim drugim porodicama, koje su nas ugostile kada smo imali sastanke, kada smo vodili osetljive razgovore sa posebnim grupama, i kada smo razgovarali o načinu organizovanja straža čiji je prevashodni cilj bio da se zna ko se kreće po selu.

Ali, vremenom je to postalo opasno jer je Srbija postala svesna toga. Trebali smo raditi u najvećoj tajnosti. Mnogi od tih momaka su bili izloženi opasnostima, kao što je Džemalj Fetahi, jer je počeo lov na njih. Džemalj je morao da pređe u ilegalu. Zatim je i Hava morala da pobegne. Bio je to kraj '90-te i početak '91-ve godine, kada je znatan deo nas morao da ide u izgnanstvo. I ja sam morao da pobegnem u inostranstvo. Cilj je bio da i tamo... održali smo tamo nekoliko sastanaka sa profesor Antonom, Zekirjajem, Murat Bejtom i Muj Rugovom u Nemačkoj, Austriji i Francuskoj. Nekolicini nas je onemogućen povratak na Kosovo, tako da smo bili primorani da tražim azil. Ja i drugi smo tražili azil u Švajcarskoj.

Ermira Krasnići: Koliko ste vremena boravili u Švajcarskoj?

Adem Grabovci: U Švajcarskoj sam boravio sedam ili osam godina, ako računamo kalendarsku godinu. Moj boravak u Švajcarskoj je bio povremen jer sam stalno bio na relaciji Švajcarska-Kosovo. Ali, za razliku od redovnog dolaska, ja sam dolazio pod drugim imenom, sa tuđim dokumentima. Dolazio sam ilegalno. Izvršavao sam zadatke koja mi je dala organizacija, Narodni pokret u Švajcarskoj. Zatim bih se opet vraćao na Zapad, pa tamo radio na organizovanju Pokreta i na ono što nas je čekalo.

U okviru Pokreta su postojali i posebni sektori. Pokret je stalno mislio da će jednog dana neizostavno doći... da će zadnje sredstvo biti oružani rat, zbog toga se stalno razmišljalo u tom pravcu. Stalno je

⁷ Islamska verska škola

Oral History Kosovo

unošeno oružje na Kosovo. Jedan od ljudi koji je svoj zadatak izvršio sa velikom požrtvovažnošću je bio Skender Čeku.

Pokret za oprost krvi je nastao u vanrednim okolnostima: tokom protesta. Da bi sačuvao u životu mobilizacijski duh, mi smo našli način, najpravedniji, najhumaniji i najpatriotskiji način. Kad gledamo sa humane strane, nema ničeg humanijeg, ničeg ljudskijeg od očuvanja ljudskog života: znači, da pomirimo zakrvljene, da prekinemo bratoubistvo; patriotsko, nema ničeg patriotskije nego sačuvati ljudske živote, da ih mobilišeš, da ih pripremiš za ono što će se desiti – za oružani rat. Naš moto je bio: pružanje ruke izmirenja nije glavni cilj, već glavni cilj je priprema za oružani rat.

Drugo, takođe naš moto, od početka naše akcije, negde krajem '89-te, mi smo odlučili da godina 1990. bude godina oprosta krvi. Savet neće raditi nakon isteka ovog mandata. Počeo je, tako je sudbina htela, u mojoj sobi u Peći, na periferiji. Ostali učesnici, odnosno inicijatori su bili Ibrahim Drešaj, Hava Šalja, Ljulzim Etemaj, Mirvete Drešaj. Kod mene kao gosti su bili Fljamur Gaši i Serbeze Vokši. Bio je i Bajram Kurti koji nam je pružio izuzetnu pomoć: koristili smo njegova vozila, kola – sve nam je stavio na raspolaganje, i od braće. I njegov brat, koji je bio policajac, nam je pomogao u svakom aspektu. Zatim je bila učesnica i moja unuka Ljulja, jedna vredna aktivistkinja koja je radila uglavnom sa Ljulzimom, Mirvetom, Ibrahimom i ostalima.

Ali, bio je i moj brat, sada pokojni, koji nas je snažno podržavao i moralno jer je imamo iskustva i relativno dobro je poznao običaje u odama. U jednom trenutku nam se obratio: “Idite hrabro, jer cilj kome težite će se uspešno ostvariti.” Jednom drugom prilikom je rekao: “Vama su potrebna i sredstva, pare. Ja trenutno nemam više, ali raspolazem sa rezervnim porodičnim fondom.” U to vreme nam je dao hiljadu i petsto maraka. Bila su to skoro jedina sredstva koje smo dobili, osim onih koje su iz Švedske poslali naši zemljaci preko Nasim Haradinaja. Uglavnom, ostale troškove smo pokrivali na dobrovoljnoj bazi. I to je bila ta godina pomirenja. Kraj 1990. je bio završetak naše akcije. Naša odluka je bila: “Mi nećemo tražiti ruku pomirenja tamo gde ima novih ubistava, jer ako nastavimo sa ovim mehanizmom, mi ćemo se pretvoriti u podstrekivače bratoubistava. Znači, mi smo završili. Jer, ljudi mogu pomisliti: sada postoji mehanizam, Savet za oprost krvi, mi možemo i dalje da se međusobno ubijamo, pa će nas izmiriti. Ne!”

Mi smo iznalazili druge forme, kao što sam već pomenuo: “Porodica pomaže porodicu”. Bio je tada Rešat Nurboja, koji je imao ideju koju smo podržali svi, i Jahja Luka. Solidarisanje sa onima koji žele da se vrate: bio je napravljen neki registar ljudi koji su se bili odselili odavde, pa je bilo onih koji su poklanjali zemljišta za izgradnju kuća za one koje žele da se vrate, bilo iz Turske, bilo iz drugih zemalja. I, ta je solidarnost imala veoma pozitivan odjek. Tokom ovog perioda, takođe smo razgovarali o vojnom angažovanju na najvišem nivou, kao “Seoske straže”, ali, nažalost ovu ideju su preuzeli neki drugi, van našeg jezgra, tako da je ona degradirana.

Oral History Kosovo

Takođe, tokom perioda oprosta krvi, imali smo i jednu veoma važnu akciju: mobilisanje za proglašenje nezavisnosti Kosova, znači 2. jul, kad smo u saradnji sa gospodinom Rugovom u to vreme, i u koordinaciji sa poslanicima Skupštine Kosova, koju smo ostvarili zajedno sa Ethem Čekuom preko poslanika Muhamed Bicija i Adem Mikulovcija i još nekih poslanika. Tražili su od nas jedan broj potpisa, neku vrstu referenduma. Mi smo iskoristili postojeće mehanizme koje smo imali u svakom naselju i u svakom selu i u rekordnom roku smo prikupili više od osamsto hiljada potpisa, i to smo dostavili poslanicima skupštine. Bio je to referendum, koji je trebao da posluži poslanicima da se pozovu na volju naroda, jer su svi bili za proglašenje nezavisnosti. I to se dogodilo.

Objasnili smo našu ideju predsedniku Rugovi, sada pokojnom; to se desilo u njegovoj kući. Na početku akcije oprosta krvi mi smo se sa Ibrahim Rugovom sastajali dva ili tri puta nedeljno. I Saveti za oprost krvi su uticali na formiranje i masovizaciju Demokratskog saveza Kosova. Svi ovi Saveti koji su bili osnovani u svakom naselju i u svakom selu su postali deo organizacione strukture Demokratskog Saveza Kosova. I svi su, bez izuzetaka, dali svoj doprinos njegovom jačanju, jer je Demokratski savez u to vreme bio zajednički front. To smo, verujem, iskoristili na izuzetan način. To je bio razlog zašto smo se mi stalno sastajali sa Ibrahim Rugovom.

Zatim, tu su bili aktivisti koji su dobijali konkretna zaduženja. Izabrani su predsednici na nivou Dukadžinija, ali i na nivou zemlje, kao što je bio Šaban Manaj, jedan istaknuti aktivista tokom oprosta krvi i koji je bio u ilegali. Bio je i Ram Beriša koji je deloavo u Istoku, istaknuti aktivista, i veoma hrabar, sa kojim sam tokom ilegalnog delovanja imao direkne kontakte, ali koji je i tokom oprosta krvi nesebično pomagao. Bili su tu i Nezir Gaši, doktor Mustafa Ademi, Riza Krasnići i mnogi, mnogi drugi koji su dali veliki doprinos. Naše sastanke sa tadašnjim predsednikom Demokratskog saveza Kosova smo na početku održavali u sedištu Demokratskog saveza, ali vremenom su nas uputili da se sastanemo i na drugim mestima, tako da smo se nekoliko puta sreli u krugu njegove porodice, u njegovom stanu u Ljakrištu⁸.

Najvažiji sastanak za mene je bio kada smo se s njim sastali da mu izložimo ideju o proglašenju nezavisnosti. Orazložili su je Hava Šalja, Ethem Čeku, bio je Ibrahim, bila je, ako se ne varam, i Mirveta, nas petoro smo elaborirali našu ideju. Mi smo mislili da tadašnji poslanici, kao, uslovno rečeno, predstavnici naroda, da se pozovu na potpise, jedna forma referenduma, i da proglase nezavisnost. Mi smo bili svesni da će policija preduzeti mere, znali smo da vlast neće sedeti skrštenih ruku. Policija će intervenisati, ali mi smo bili spremni. Znači, Narodni pokret, koji je u to vreme bila ilegalna organizacija, je bila spremna da pritekne u pomoć zajedno sa narodom, pogotovo studentima, da bi zaštitila poslanike. Mi smo bili predvideli da će u pomoć policiji priskočiti i vojska. U jendom trenutku nas je gospodin Rugova prekinuo

⁸ Ljakrište- Kupusište, gradsko naselje Prištine

Oral History Kosovo

rečima: “Šta će se onda dogoditi?” “Pa, normalno da će biti ubijenih, da će biti hapšenja. Neko će imati tu sudbinu, ali to je cena za slobodu.” U tom trenutku je zastao i zamislio se.

Ali, ipak, mi znamo kako su se odvijali događali. Ovim hoću da kažem da Pokret za oprost krvi nije bio samo Pokret za izmirenje, već ja bio Pokret čiji je cilj bila opšta mobilizacija koja se odrazila na različite načine, na čitavo stanje i u čitavom društvu. Nakon završetka akcije izmirenja, mi smo bili primorani da odemo vani. Kada sma odlazio, moj stav je bio da ja ne ostanem na Zapad, jer i kada sam bio zatvorenik, imao sam ponudu od policije da pobegnem, ali sam smatrao da je neophodno da ostanem na Kosovu. Nakon odlaska ja sam sanjao, kao i ostali, da se vratim na Kosovo.

Nisam mislio da ću se angažovati u inistranstvu, ali u tom trenutku, posebno u Švajcarskoj, Pokret je bio veoma rascepan. Bio je to početak pluralizma, osnivanje Demokratskog Saveza i drugih partija koje su Pokret smatrale ekstremnom snagom, ideološkom, itd. I, što je bilo pravo čudo, oni koji su taj Pokret nekada optuživali za nacionalizam, irendentizam i antikomunizam, sada su ga optuživali za marksizam-lenjinizam i tako dalje.

Ipak, to je bila jedina organizacija koje je bila pravilno orijentisana, jaka, i koja je predviđala korišćenje svih sredstava da bi se postigao cilj. U programu Pokreta, osim političkog faktora, koji nije bio uopšte diskutabilan, bio je i jedan poseban vojni sektor. I, stalno smo navodili, da bez kombinovanja ova dva sektora ne možemo ostvariti slobodu, što je i vreme dakazalo.

Nakon nekog vremena provedenog u Švajcarskoj, jedan od drugova sa kojim sam bio u zatvoru, Bardulj Mahmuti, je došao u ime Pokreta, i zahtevao od mene da se priključim pokretu. Razloga je bilo dovoljno, još više nakon njegovog razgovora sa Afrim Žitijom, Fadilj Vatom i sa nekim drugima. I, ja sam pristao da se angažujem. Narednih dana ja sam izabran za predsednika ogranka Narodnog pokreta u Švajcarskoj i član predsedništva pokreta za dijasporu. Započeo sam svoju aktivnost uz pomoć saradnika, Ali Ahmetija, koji je u to vreme bio potpredsednik, sekretara Aguš Buje, zatim, tu je bio i Bardulj Mahmuti, tu je bio i Jašar Saljihi i mnogi drugi, sa kojima samo oživeo Pokret u Švajcarskoj što je imalo odjeka i u čitavoj dijaspori.

Znatno je uticala i činjenica da smo ja i Jašari bili imena koja su doprinela Pokretu za oprost krvi, uživali smo poštovanje i poverenje kod masa. Počeli smo masovizaciju Pokreta. Nakon nekog vremena sam zadužen da stvorimo fond za pomoć porodicama političkih zatvorenika, što je bila maska za osnivanje fonda za rat. Bio sam zadužen da održavam veze dva sektora koji su bili unutar Pokreta, političkog i vojnog, unutar zemlje i sa Kosovom. Sama priroda sektora gde sam se nalazio, za održavanje veze, je bila takva da sam ja bio primoran da često puta dođem na Kosovo ilegalno.

Oral History Kosovo

I, za to vreme ja sam održavao razne sastanke, sreo sam se i sa bivšim predsednikom Rugovom i sa drugim ličnostima sa kojima sam se upoznao tokom oprosta krvi. Obaveze koje sam preuzeo od organizacije sam prihvatio bez ustezanja, bez obzira na sve opasnosti, jer sam ilegalni ulazak na Kosovo, gde je bila srpska vlast, je bio velika odgovornost i bio je veoma opasan. Ali to sam preuzeo na sebe, i to sam uspesno završio. Znači, ja sam otišao u Švajcarsku, krajem 1990, ili '91-ve. Prvo sam ja otišao, a nakon nekoliko meseci je došla i žena. Ja sam se vratio na Kosovo ilegalno prvi put sa dokumentima koje mi je doneo Skender Čeku. On je održavao autobusku liniju za Švajcarsku, Cirihi-Priština, zajedno sa bratom od strica Džaferom. Oni su prevozili literaturu ali i oružje iz Ciriha. Desilo se da su zatvarani nekoliko puta, Džafer, pa Gzim Avdimetaj i pri tome su bili izloženi neljudskim torturama. Ali, i pored toga, oni su nasatvili svoj posao.

Prvi put sam ilegalno putovao sa Skender Čekuom, bez ikakvog problema. Stigao sam, izvršio sam zadatke kojima sam bio zadužen. Ja sam kontaktirao ljude sa kojima sam radio u Pokretu, ali i neke druge koji su bili spremni da doprinesu Narodnom pokretu Kosova. Razgovarali smo o budućim koracima i, normalno, ja sam se vratio. Drugi put sam došao preko Albanije, mislim da je to bilo krajem '91-ve... U Albaniji sam se sreo sa Sami Kurtešijem, posle obduspersonom, drugom iz zatvora koji mi je dao pasoš njegovog brata. Sa tim pasošem sam ušao iz Makedonije. Interesantno je da smo tada išli preko graničnog prelaza Debar, Samija je poznavao taj kraj a sa nama je bio i Kastriot Redža, iz Debra, bivši politički zatvorenik.

Kad smo stigli na granicu, prelaz se proširivao i tu smo zatekli dva radnika. Samija reče: "Idemo u carinu, pravo kod policije sa pasošima." Rekoh: "Dobro, Samija, ja ću ići ovuda, ponašaću se kao da sam inženjer," jer je tu bilo radnika. I tu sam ja počeo da izigravam radnika, tobože kontrolišem radove, i išao polako prateći kretanje policije - video sam da nisu ništa prmetili. Samija je ušao kod njih, brinući o tome šta će se desiti sa mnom. Njega su zadržali na ispitivanju dosta dugo. Čim se pojavio povoljan trenutak, ja sam slobodno prešao granicu. Kad samo prešli granicu, ja sam zadirkivao Samiju, ali i on mene: "S kim ja putujem? Je si li ti njihov, a?" (smeje se) "Da", rekoh, "država je naša."

Nastavili smo sa Samijom do porodice Kastriot Hadži Redže. Odatle smo otišli do Kumanova, pa zatim preko Preševa i Bujanovca. Zatim, autobusom za Prištinu. Kad smo ušli u autobus, ja sam seo pored jednog policajca, dok je Samia seo na drugo mesto, i, tobože, čitao novine. Ja sam potražio novine od policajca i započeo razgovor sa njim. Kad je u autobus ušla policija, ja sam bio jedini koga nisu kontrolisali, zbog toga što sam bio sa policajcem.

Treći put kad sam ušao, bio sam sa Ramadan Avdijom, uzeo me je sa sobom. Iz Švajcarske sam došao sa Šaban Avdijom, njegovim kolima, preko Tetova. U Tetovu nas je dočekao Ramadan, bio je sredio dokumenta i sa tim tuđim dokumentima smo prešli granicu. Kada smo naišli na jedan post blok policije,

Oral History Kosovo

ja sam dao pasoš, već sam se pomirio sa sudbinom. Ali, Radamadana su izveli iz kola, kontrolisali su ga, proverili, dok sam ja prošao bez problema, tako smo stigli na Kosovo. Zatim smo nastavili za Peć i u mesta gde smo trebali ići.

Posle smo nastavili život i aktivnosti u Švajcarskoj. Nakon inspekcije stanja na terenu, zajedno sa Ramadanom i drugima, zaključili smo da je neophodno da se održi jedan zajednički sastanak Pokreta na Kosovu i Pokreta iz inostranstva. Odredili smo mesto okupljanja u Kičevu, u selu Kolare, gde je održan sastanak Pokreta u kući jednog našeg druga iz Kičeva, kome sam zaboravio ime. Tu su se sastali predstavnici, ili delagati, ako mogu da ih tako nazovem, Pokreta iz Kosova, iz drugih mesta tadašnje Jugoslavije, iz zapadnih zemalja. Tu smo izabrali zajedničke organe, raspravljali na široko i nadugačko. To je bio, tako reći, prvi zajednički sastanak na kome je odlučeno o Pokretu na opštem nivou: i na Kosovu i u dijaspori.

Ermira Krasnići: Koje godine?

Adem Grabovci: '92-93-će, ukoliko se dobro sećam, ukoliko ne grešim. Mogu se proveriti ovi datumi. Tu je i doneta odluka da se pređe na vojno organizovanje. Ovde mogu slobodno reći da je tu bio početak osnivanja Oslobođilačke vojske Kosova, što je bila i jedna organizaciona forma. I, nakon toga smo održali jedan sastanak u Švajcarskoj, kada su i počeli prve oružane akcije. Tada je i objavljena prva izjava da je doneta odluka da se sve oružane grupe objedinjuju u Oslobođilačku vojsku Kosova.

Ermira Krasnići: Zašto kažete sve oružane grupe?

Adem Grabovci: Bilo je jedinica koje su delovale protiv Pokreta, ali je bilo neophodno da vojni sektor koji je delovao unutar Pokreta bude objedinjen. Mi smo kao politički sektor imali zadatak da organizujemo, da održavamo kontakte i veze sa političkim delom, dok je poseban sektor bio vojni sektor, na čelu sa Azem Suljom, Džavit Halitijem i Ali Ahmetijem. U političkom sektoru smo bili ja, Emruš Džemajlji i Gafur Elšani, nas trojica. Naš je zadatak bio da sve one mladiće sa kojima smo bili u kontaktu a koji su tražili da se angažuju u ovom polju i koji su imali predispozicije za to, da ih orijentišemo u vojni sektor. Političke aktivste su upućivali na naš sektor. Znači, mi smo bili jedno zajedničko telo koje je delovao unutar Narodnog Pokreta Kosova.

Zatim smo osnovali fond; bila je neizostavna potreba da se osnuje fond, znači vojska bez finansija, bez oružja, ne može da... videli smo da je neophodno da se osnuje fond u Vinterturu, u Švajcarskoj. Osnivači ovog Fonda su bili, pored mene, Jašar Saljihi i Aguš Buja. Zatim smo radili na njegovom omasovljenju širom dijaspore. Tako je počelo i prikupljanje sredstava i drugih stvari, za jedinice koje su delovale unutar zemlje.

Oral History Kosovo

Do momenta kada je počela da deluje Oslobođilačka vojska, do tada sam ja delovao u ilegali. Godine '97-98-me, vratio sam se na Kosovo i ostao malo duže. Nakon bitke u Prekazu, ja sam se definitivno vratio i pridružio se Oslobođilačkoj vojsci Kosova. Bio sam član Glavnog štaba. Bio sam izabran za glavnog šefa G1-prve uprave, bila je jedna od glavnih uprava koja se brinula o organizaciji, strukturi Oslobođilačke vojske Kosova, do Sporazuma u Rambujeu.

U Rambujeu je odlučeno, tu je potpisan sporazum. Posle je usledila intervencija NATO-a, onda - kraj, odnosno, oslobođenje zemlje. Jedna od odluka je bila i formiranje Vlade Kosova, koja je poznata pod nazivom Privremena vlada. Ja sam bio izabran za ministra finansija u Vladi Kosova, tako da sam posle nastavio da radim u Vladi. Nakon rasformiranja Privremene vlade...

Ermira Krasnići: Koje godine?

Adem Grabovci: UNMIK je došao 2000-te, znači, tu '89-2000-te, u tom periodu, da, '99-te, posle '99-te. Nakon dolaska UNMIK-a osnovane su zajedničke strukture, od domaćih i međunarodnih predstavnika. Demokratska partija me je imenovala za koopedrednika Departmenta za trgovinu i industriju, nešto kao ministar za Trgovinu i Industriju, ali u vreme UNMIK-a oni su bili organizovani kao departmenti.

Nakon završetka mandata, formirali smo Demokratiku partiju, znači, '99-te. Ja sam bio jedan od osnivača, kao što ste primetili, ja sam doprineo osnivanju Oslobođilačke Vojske Kosova, konstituisanju i organizovanju fonda, zatim i jedan od... doprineo sam i osnivanju Demokratske partije Kosova, gde sam prvo bio biran za sekretara za finansije kao deo dobro organizovane strukture, sa svim sektorima koji su trebali biti. Zahvaljujući mojim saradnicima koje sam imao i koji su me pratili čitavo vreme, ja mislim da sam donekle bio uspešan. I sada kao poslanik, kao šef parlamentarne grupe u dva mandata, mislim da ćemo završiti sa uspehom.